

Mythen of Scythen? Op zoek naar de Amazonen

- De woelige jaren van het **kabinet-Den Uyl**
- Drie op de vijf jongeren weet niets over **Srebrenica**
- Leerlingen onderzoeken **migratie** met interviews

KLEIO

4 Mythen of Scythen?

De archeologische en historische interpretatie van de Amazonen

24 Een land zonder achterbuurten

De stadsvernieuwing in Nederland 1945-2000

30 Kinderen in beeld

Historische leefwerelden bekijken

36 De fiets als verbinder

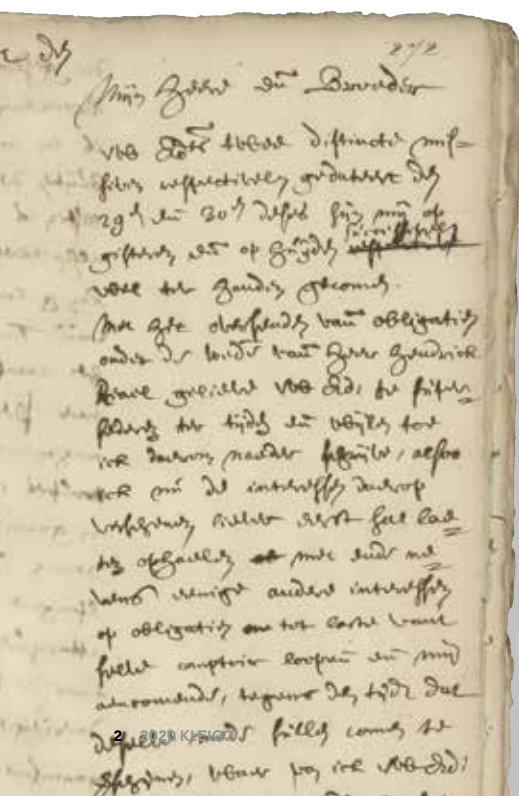
Foto's uit Frans-Algerije tonen gemengde samenleving

40 Woelige jaren

Het illustere kabinet-Den Uyl (1973-1977)

14 Politiek, roddels en wetenschap

Johan de Witt en zijn correspondentie over Frankrijk

18 Srebrenica gaat over Dutchbat én overlevenden

Getuigen van de val van Srebrenica aan het woord

50 De botten van het verleden

Osteoarcheologische onderzoeken naar de middeleeuwen

53 Germanen, Kelten en Romeinen in de Lage Landen

Het leven aan de rand van het Romeinse Rijk

60 Op de huid van de tijd

Kranten als historische bron in de klas

64 Migratie-onderzoek door leerlingen

Jonge Spoorzoekers leggen onbekende verhalen vast

Beste lezer,

Het virus laat zich moeilijk temmen. Met alle gevolgen voor ons onderwijs van dien: hybride vormen van lesgeven, minder zicht op de voortgang van de leerlingen, met mondkapjes door de gangen, maar zonder masker in het lokaal, voor de leerlingen veel minder sociale contacten en voor ons als docenten minder contact en face to face overleg met collega's. Ooit zal alles weer normaal zijn.

'Ooit wordt alles weer normaal'

Wat in ieder geval 'normaal' is, is dat net voor de kerstvakantie de laatste *Kleio* van het jaar op de deurmat van de leden van de VGN valt. Met daarin, zoals normaal, veel prettig leesbare artikelen en direct toepasbare ideeën voor het lesgeven in de klas.

Eerst een paar artikelen eruit gelicht. Het openingsartikel over de Amazonen, de mythische vrouwelijke ruiters, laat zien dat ons beeld over hen aan het kantelen is door archeologische vondsten. Mocht u de podcast over Srebrenica nog niet geluisterd hebben; deze is zeer de moeite waard en sluit mooi aan bij het artikel over deze recente zwarte bladzijde in de Nederlandse geschiedenis.

Zeer bijzonder zijn de foto's die missionarissen maakten van kinderen in de door hen gekerstende binnenlanden van Nieuw-Guinea. Onderzoekster Marleen Reichgelt kijkt er

met een nieuwe blik naar. Het Jonge Spoorzoekers-artikel laat zien hoe migratie van ouders en voorouders zichtbaar gemaakt kan worden door leerlingen. Andere voorbeelden van direct toepasbaar lesmateriaal vindt u bij de artikelen over de kranten als historische bron en over het kabinet-Den Uyl. Daarnaast is er nog een *Kleio* in de Klas gemaakt over romanisering in het Romeinse Rijk. Kortom: een normale veelzijdige *Kleio* aan het einde van een abnormaal jaar.

Ik wens u alle goeds voor 2021 en veel le(e)splezier,

Ben Vriesema is hoofdredacteur van *Kleio*.

- 11 In de klas: Over de Amazonen en de Scythen
- 12 Pieter van Os... en de geschiedenis
- 23 Boeken 1
- 28 Kleioscoop: The Two Popes
- 35 Boeken 2
- 45 In de klas: Het kabinet-Den Uyl
- 46 Kleioscoop: Inherit the Wind
- 58 In de klas: Romanisering
- 63 Column: Ton van der Schans
- 68 Recensies
- 73 Kleiokrant
- 74 Column: Jelte Posthumus | Colofon

Cover: De Amazonen spreken al eeuwen tot de verbeelding. Peter Paul Rubens schilderde 'De slag van de Amazonen' begin zeventiende eeuw. Bron: Wikimedia Commons.

Mythen of Scythen?

*De archeologische en historische interpretatie
van de Amazonen*

De mythische Amazonen spreken al eeuwenlang tot de verbeelding. In de bloeitijd van de Grieken, maar ook voor en na dit tijdvak zien we dat de verhalen van de heldhaftige vrouwelijke krijgers worden verteld en afgebeeld. Toen eind 2019 in Zuid-Rusland een graf met vier vrouwelijke ruiters werd blootgelegd, claimden sommige partijen dat het om Amazonen ging. Konden ze die conclusie wel trekken?

De Amazonen spreken al eeuwen tot de verbeelding. Peter Paul Rubens schilderde 'De slag van de Amazonen' begin zeventiende eeuw. Bron: Wikimedia Commons.

Lisa van Luling studeerde archeologie in Leiden en is nu adviseur bij Alef Groep, arbeidsbemiddelingsbureau voor archeologie en erfgoed.

Rory Granleese is bezig met de research master archeologie in Leiden en richt zich daarin op cognitieve archeologie en menselijk gedrag.

De studie naar het verleden wordt omvat door grofweg twee hoofddisciplines: archeologie en geschiedenis. Hoewel dit twee unieke disciplines zijn, werken ze op een fundamenteel niveau naar hetzelfde doel toe: een sterker begrip van het menselijke verleden. Dit begrip wordt bereikt door middel van de ontdekking van nieuwe vondsten of bronnen, de analyse daarvan en, misschien wel het belangrijkste, de interpretatie. Kritische 'multidisciplinaire' benaderingen zijn hierbij van enorm belang. Meerdere perspectieven helpen misleidende interpretaties te voorkomen, of – wat even belangrijk is – met terugwerkende kracht te corrigeren.

Een mooi voorbeeld van een samenspel tussen archeologie en geschiedenis is te vinden in een 2.500 jaar oude grafheuvel in Zuid-Rusland. Dit is de laatste rustplaats van vier Scythische nomadische ruiters. Hoewel het lijkt dat een grafheuvel van zo'n 2.500 jaar oud uitsluitend binnen het domein van de archeologie ligt, zijn er in feite veel mogelijkheden voor zowel historici als archeologen om dergelijke vondsten te bestuderen. Deze casus is daarom een goed voorbeeld van hoe we te allen tijde rekening moeten houden met de uiteenlopende interpretaties van dergelijke vondsten. De Scythen hebben zelf geen schriftelijke bronnen achtergelaten, en om meer vanuit historisch perspectief te leren over deze nomadische stammen zijn we aangewezen op primaire bronnen van buurvolken. We krijgen een idee van de Scythen

door wat Griekse schrijvers erover schrijven. Uit deze geschreven bronnen komen verschillende indrukken van de Scythische culturen naar voren, waarin feit en fictie, werkelijkheid en mythe, door elkaar lijken te lopen. Een van de meest opvallende verhalen over de cultuur van de ruitervolken rond de Zwarte Zee komt uit de Griekse mythen over de Amazonen: de befaamde vrouwelijke krijgers. Toen de grafheuvel in Rusland werd blootgelegd in 2019 claimden veel partijen dat het ging om een graf van vier Amazonen. Maar bestaan er wel verbanden tussen mythe en werkelijkheid in het geval van de Scythische tombe in Rusland? Een nauwkeurige analyse van zowel het archeologische (de graven zelf, evenals alle andere Scythische vindplaatsen) als het historische (de Griekse mythen en teksten) perspectief is noodzakelijk om hier een antwoord op te vinden.

Een (pre)historische tombe

Tegen het einde van 2019 ontdekten archeologen een grafheuvel in Zuid-Rusland (grafveld Devitsa V, zie bron 1) waarin vier individuen waren begraven. Door osteologische analyse van de botten weten we dat dit vier vrouwen van verschillende leeftijden waren: één vrouw was rond de 50, twee vrouwen tussen de 20 en 30 en één meisje overleed al rond haar dertiende levensjaar. Een gedeelte van het grafmonument lijkt al lang geleden te zijn geplunderd. Dit is niet ongebruikelijk: graven bevatten vaak waardevolle objecten.

Op de schedel van de oudste vrouw zat een vrijwel intacte gouden hoofdband. Foto: Institute of Archaeology RAS.

Bron 1

In de graven (grafveld Devitsa V) die in Zuid-Rusland in 2019 werden blootgelegd zijn vier vrouwen gevonden. Eén vrouw was rond de 50, twee vrouwen tussen de 20 en 30 en één meisje overleed al rond haar dertiende levensjaar. Zij leefden in de vijfde eeuw voor Christus. Bij de vrouwen in het graf werden een aantal voorwerpen gevonden.

Inventaris:

De grafheuvel Devitsa V

Heuvelhoogte: 1,1 m

Diameter: 40 m

Een begrafenis in het centrum van de heuvel:

30 ijzeren pijlpunten

IJzeren haak

Fragmenten van paardentuig

IJzeren haken voor een paardenhoofdstel

IJzeren messen

Keramieken potten en vaten

Dierenbotten

Het graf van de vrouw van 50 of ouder:

Gouden hoofdtooi

IJzeren mes

IJzeren pijlpunt

Ruitersgraf:

Bronzen spiegel

Twee metalen speren

Armband met glaskralen

Wierookbrander

Wierookvat

wapens en gebruiksvoorwerpen mee in haar graf: een mes omwikkeld met textiel, een pijlpunt, een bronzen spiegel, twee speren en een glazen armband. Ten slotte was zij ook met een zwartgelakte *kantharos* begraven. Een *kantharos* is een Griekse drinkbeker, waardoor er aangenomen kan worden dat er culturele uitwisseling tussen de Scythen en de Grieken was.

Een van de jongere vrouwen was in een 'ruitershouding' begraven. Dit wil zeggen dat zij begraven was alsof ze op een paard zat. Om haar in deze positie te krijgen, heeft men pezen in haar benen door moeten snijden. De positie waarin individuen werden begraven is van belang voor archeologen, want lichaamshoudingen verschillen door de tijd heen en per cultuur. Het positioneren van een lichaam is vaak een van de laatste fysieke vormen van interactie die men met de overledene zal hebben, en heeft daarom vaak een culturele, religieuze of misschien zelfs persoonlijke betekenis.

■ Het is plausibel dat de vrouwen tot een stam behoorden, waarvan de leden zowel nomadische jagers-verzamelaars als veeboeren waren. Hier passen dus twee kenmerkende aspecten bij uit de Tijd van jagers en boeren.

Maar wanneer graven verstoord worden, zijn de lichamen ook vaak beschadigd of verplaatst. Helaas heeft dit een grote invloed op de informatie die archeologen kunnen halen uit de vondsten en de omstandigheden waarin deze zijn achtergelaten. Gelukkig viel voor deze grafheuvel de schade mee, aangezien een deel van het monument onverstoord is gebleven. Hierdoor konden veel van de grafgraven en de botten nog in hun oorspronkelijke positie worden gedocumenteerd. De grafgraven die zijn meegegeven aan de vrouwen omvatten maar liefst dertig pijlpunten, een ijzeren haak in de vorm van een vogel, onderdelen van een paardenuitrusting, ijzeren messen, potscherpen en dierenbeenderen.¹

De oudste van de vier vrouwen werd een stuk ouder dan de gemiddelde persoon rond die tijd. Zij droeg een hoofdtooi (ook wel bekend als een *calathos*, die als ceremonieel wordt geïnterpreteerd) gemaakt van een metaal dat voor maar liefst 70 procent uit goud bestaat. Dergelijke hoofdtooiën zijn eerder ontdekt in graven, maar dit was de eerste keer dat deze in bijna onaangestaste staat werd aangetroffen. In dit geval was de *calathos* zelfs nog geplaatst op de schedel. Hiernaast kreeg ze ook

Wapens voor zowel vrouwen als mannen

In bijna alle artikelen gewijd aan deze grafheuvel wordt aan de vrouwen gerefereerd als Amazonen. De mythologische krijgerstam van de Amazonen zou volgens de Griekse mythologie ontstaan zijn uit Ares, god van de oorlog en personificatie van de krijgslust, en de bosnimf Harmonia, de beschermgodin van de staat, familie en het huwelijk. Zij bewaakt de eenheid en de harmonie. Al tijdens de Griekse bloeiperiode werden de Amazonen en de Scythische stammen als één en dezelfde cultuur gezien, omdat zij te paard en bewapend met pijl en boog meevochten in allerlei conflicten.

Wanneer onderzoekers wapens en uitrustingen ontdekken, dan wordt nog vaak gedacht dat dit het graf van een mannelijke krijger betreft. Dit gebeurt deels vanwege empirische statistieken, maar ook vanwege moderne ingebedde stereotypen. Dit was ook het geval tijdens eerder onderzoek naar de prehistorische grafheuvels die zijn verspreid over de landschappen van Oost-Europa, Rusland en Centraal-Azië, waar het graf van de vier vrouwen deel van uitmaakt. Al in de jaren veertig werden deze tombes onderzocht en geïnterpreteerd. De begraven ruiters, aan wie veelal wapens ►

Detail van de gouden hoofdband. Foto: Institute of Archaeology RAS.

2 Lisa van Luling en Rory Granleese, 'Boven de bodem kijken. Nieuwe ontwikkelingen binnen de archeologie', *Kleio* 4 (2019), 4-8.

zijn meegegeven, werden toen vrijwel allemaal beschreven als mannelijke krijgers. Objecten alleen zijn niet de enige bronnen van informatie die van belang zijn in deze studie. Zoals besproken in ons vorige *Kleio*-artikel heeft de archeologie zich als wetenschap enorm ontwikkeld naar een steeds meer innovatieve en interdisciplinaire studie.² De opkomst en inzet van DNA-onderzoek was ook in de casus van de Russische grafheuvels zeer relevant. Wat blijkt? Een groot deel van de gevonden krijgers van Devitsa V waren vrouwen. Net als mannen waren de vrouwen begraven met wapenuitrustingen, paarden en vaak ook aanwijzingen dat er fysiek geweld tegen ze gebruikt is. Gebroken ribben, verbrijzelde schedels en pijlpunten in de botten wijzen duidelijk op een uitdagende levensstijl en een gewelddadig einde. En dit is geen unieke casus; duizenden vergelijkbare graftombes zijn ontdekt op de Euraziatische steppes, en van zeker 37 procent van de skeletten is bewezen dat zij van vrouwen waren.

Door een Griekse lens

In de tijd dat Homerus' *Ilias* werd geschreven, rond de achtste eeuw voor Christus (ruim 200 jaar voordat de betreffende grafheuvel werd opgeworpen), waren de Amazonen uitgegroeid tot een van de meest populaire onderwerpen in de kunsten. Standbeelden, vazen, tempels en andere gebouwen beeldden de vrouwelijke strijders af op een

manier die wij vandaag de dag nog kennen. Vanaf ongeveer 550 voor Christus verschenen vazen met beeltenissen van Amazonen die veel weg hadden van twee culturen die toen op de Russische steppes leefden: de Thraciërs en de Scythen.

'Gebroken ribben, verbrijzelde schedels en pijlpunten in de botten wijzen op een uitdagende levensstijl van de vrouwen'

Over de 'Scythische Amazonen' wordt gespeculeerd dat zij in de Griekse wereld werden afgebeeld als figuren met pijlen en bogen, een wapenuitrusting die niet veel voorkwam in het oude Griekenland zelf. Het is aannemelijk dat dit kan worden verklaard door de aanwezigheid van Scythen als huursoldaten in Athene, evenals de stichting van Griekse koloniën rondom de Zwarte Zee rond de zevende eeuw voor Christus. Het is dus plausibel dat het beeld van de mythische Amazonen in tijden van bloei in de kunst en culturele uitwisseling is gebaseerd op het beeld van een Scythische vrouwelijke krijger. De meevechtende Scythische vrouwelijke ruiter en de mythische Amazone hebben naast hun verschijning in de ogen van de Grieken nog iets gemeen. De Griekse benadering lijkt te impliceren

Heracles vecht met Amazonen. Amfora uit 520 voor Christus. Metropolitan Museum of Art. Foto: Marie-Lan Nguyen.

Bron 2

De Griekse geschiedschrijver Herodotus schreef in de vijfde eeuw voor Christus in zijn *Historiën over de Amazonen en de Scythen*: 'Over de Sautomaten doet een verhaal de ronde dat ik nu wil vertellen. Het speelt zich af in de tijd van de oorlog van de Grieken tegen de Amazonen. Terzijde: Amazonen heten in het Skytisch *Oiorpata*, wat je kunt vertalen met mannen-doders, want *Oior* is man en *pata* betekent doden.

Lang geleden, zo vertelt men, voeren de Grieken na hun overwinning in de slag bij de Thermodon (rivier in Centraal-Noord-Turkije, red.) huiswaarts. Zij hadden drie vrachtschepen vol Amazonen bij zich, meer hadden ze er niet kunnen vangen. Maar onderweg op open zee vielen de vrouwen de bemanning aan en smeten iedereen overboord. Omdat ze geen verstand van varen hadden en evenmin konden omgaan met een roer of met zeilen en roerriemen, dreven de Amazonen als een speelbal van wind en golven rond. De mannen waren inmiddels allemaal verdronken... Eindelijk bereikten zij de Klippen aan de Zee van Azov (zee tussen de Krim, Rusland en Oekraïne, ten noordoosten van de Zwarte Zee, red.). Deze plaats ligt in het gebied van de Onafhankelijke Scythen. De Amazonen gingen daar aan land en trokken het bewoonde gebied in. Uit de eerste de beste stoeterij haalden zij alle paarden weg en plunderden als roofridders de bezittingen van de Scythen. [...]

Ze staken de rivier over en trokken naar een plaats die drie dagreizen in oostelijke richting van de Don en drie ten noorden van Zee van Azov is gelegen. Ten slotte bereikten ze het gebied waar ze momenteel nog steeds wonen. Sindsdien hebben de vrouwen van de Sauromaten altijd aan hun traditionele manier van leven vastgehouden: zij gaan met of zonder man te paard op jacht en doen mee als er gevochten wordt. Bovendien dragen zij mannenkleren. De taal van dit volk is Scythisch, maar wel met verbasteringen. Die zijn ervan begin af aan ingeslopen, aangezien de Amazonen het Scythisch nooit correct hebben leren spreken. Er is een huwelijksvoorschrift dat een meisje verbiedt te trouwen als zij nog geen man op het slagveld heeft gedood.'

Fragment uit: Herodotus, *Het verslag van mijn onderzoek [Historiën]* (Boek 4, 110-117), vertaald, ingeleid en geannoteerd door H. L. van Dolen (Amsterdam 2007), blz. 308-310.

dat het idee van vrouwen die niet 'moederlijk' en 'vrouwelijk' zijn iets mythologisch is. Hoewel de Griekse beeltenissen en beschrijvingen van Amazonen allesbehalve eenduidig waren, werd veelal geïmpliceerd dat de krijgers bloeddorstige 'mannenhaters' (of 'mannendoders', zie bron 2) waren. Zelfs door moderne onderzoekers werd regelmatig gesteld dat deze vrouwen het oorlog voeren verkozen boven het moederschap, iets wat waarschijnlijk is afgeleid van het mythische idee dat de vrouwen één borst amputeerden om zo behendiger te zijn met pijl en boog. Dit beeld is ogenschijnlijk ook tijdloos geworden.

Toch was er ook blijk van waardering voor de gelijkaardige rollen van mannen en vrouwen in *Scythia*. De Griekse filosoof Plato stelde dat, in een ideale maatschappij, het zowel jongens als meisjes zijn die vanaf jonge leeftijd leren paardrijden, boogschieten en speerwerpen. Hierbij ►

Bron 3

De Griekse filosoof Plato (ca. 427 v. Chr.-347 v. Chr.) schrijft in *De Wetten over verschillende staatsvormen en de ideale maatschappij*. In deze passage schrijft hij over de Sautomaten of Sauromatiden (Scythen): 'De meisjes moeten dus dezelfde opleiding krijgen als de jongens. Ik laat het wel uit mijn hoofd om te zeggen dat paardrijden en gymnastiek wel geschikt zijn voor jongens, maar niet voor meisjes. Want ik hecht geloof aan de oude verhalen die ik hierover heb gehoord, en ik ken ook het recente voorbeeld dat er rond de Zwarte Zee duizenden en duizenden vrouwen wonen, *Sauromatiden* genaamd, die net als de mannen worden verplicht paard te rijden en de boog en andere wapens te hanteren en die zich daar net als de mannen in bekwaamen. Omdat het dus ook zo kan, beweer ik dat het tegenwoordig in onze streken een onzinnige situatie is dat mannen en vrouwen zich niet beiden met alle kracht en volkomen eensgezind toeleggen op dezelfde oefeningen. Want op die manier wordt en blijft praktisch iedere gemeenschap maar een halve gemeenschap in plaats van een hele, en dat ligt dan niet [b] aan het doel van de gemeenschap of aan de inspanning die zij zich getroost. Zo'n wetgeving is toch een grote blunder?'

Op de suggestie dat vrouwen slechts voor de helft getraind zullen worden, zegt Plato:

'Als gevolg daarvan zullen ze, zelfs als de noodzaak zich voordoet om stad of kinderen te verdedigen, nooit [b] met de bekwaamheid van de Amazones de boog of een ander werptuig kunnen hanteren en evenmin in navolging van de godin Athene schild en lans opnemen. Nooit zullen ze op waardige wijze weerstand kunnen bieden aan de verwoesting van hun vaderland, laat staan dat ze ooit de vijandelijke troepen schrik aan kunnen jagen – of meer – wanneer ze vanuit de verte in slagorde worden gezien. [...] Als hij het vrouwelijk geslacht toestaat een ongeregeld leven te leiden in weelde en verspilling, en zich alleen richt op het mannelijk geslacht, dan bezorgt hij de gemeenschap in feite een manier van leven waarin slechts de helft van alle geluk verwezenlijkt wordt.'

Fragmenten uit: Plato, *De Wetten (Nomoi)* (Ars Floreat 1993), blz. 332-333.

refereerde hij duidelijk niet aan de trainingen van de Griekse soldaten, maar aan die van de Scythen. Volgens hem kon een samenleving maar de helft van haar welvaart bereiken als vrouwen niet dezelfde kansen krijgen als mannen. Ook hij vergeleek de Scythische samenleving veelvuldig met de mythologische Amazonen als voorbeeld van een ideale samenleving. Wat hier opvalt, is dat hij beaamt dat een dergelijke gemeenschap bestond; de Amazonen mochten dan wel puur mythologisch zijn, het idee van vrouwen met dezelfde vaardigheden en kennis als mannen bestond wel degelijk – namelijk rondom de Zwarte Zee.

Atheense schaal met afbeelding van Scythische krijger. Omdat de krijger geen baard heeft, is dit waarschijnlijk een Amazone. Geschilderd door Epiktetos, ca. 520-510 voor Christus. British Museum.

De krijgers als realiteit

De ontdekte grafheuvel is slechts een klein stuk van een enorme puzzel. Daarom is deze vondst zo interessant. Ook helpt de opgraving enorm bij het begrijpen van de rol van vrouwen in

de gemeenschap. Dit gaat een stuk verder dan het interpreteren van teksten over Scythische vrouwen.

De oude teksten zijn veelal geschreven door mannen die geen deel uitmaakten van de Scythische cultuur. Ook zullen er aanzienlijke verschillen zijn geweest tussen de Griekse en Scythische culturen en gebruiken. Niet alleen leefden de Scythische nomaden in een compleet ander landschap, maar ook de rol van vrouwen in de Scythische cultuur stond in schril contrast met die van de Griekse. Zo bleven Griekse vrouwen in de landbouwstedelijke samenleving overwegend thuis om voor de kinderen te zorgen en ambachten te bedrijven, zoals het weven van textiel. Archeologisch onderzoek naar de nomadische Scythen laat een heel ander beeld zien: vrouwen en mannen zouden zeer vergelijkbare rollen gespeeld hebben in het dagelijks leven, zoals het hoeden van de paarden, het verdedigen van de groep en het zoeken van nieuwe graslanden om naartoe te trekken. Een aantal nieuwsartikelen over de Russische vondst kozen inderdaad een dergelijke, meer genuanceerde benadering. Zo schrijft *IFL Science* dat de grafheuvel in kwestie vooral licht schijnt op hoe Scythische vrouwen leefden, stierven en werden begraven.

De Amazonen waren weliswaar mythische figuren, fictief en bedacht zodat zij verslagen konden worden door de Griekse helden, goden en halfgoden, maar het idee dat vrouwen alleen krijgers kunnen zijn in mythologische verhalen is door de bestudering van de Scythische samenleving (door bijvoorbeeld het grafonderzoek) wel achterhaald. Deze vrouwen hebben echt bestaan. ■

Literatuur

Adrienne Mayor, *The Amazons: Lives and Legends of Warrior Women Across the Ancient World* (Princeton University Press 2014).

Adrienne Mayor, *The fierce Amazons were more than just a myth – they were real* (History magazine/National Geographic 2020, tiny.cc/K7NGA).

EurekAlert!, *Archaeologists found the burial of Scythian Amazon with a head dress on Don* (nieuwsbericht van 25-12-2019, tiny.cc/K7EAS).

Herodotus, *Het verslag van mijn onderzoek [Historiën]*, vertaald, ingeleid en geannoteerd door H. L. van Dolen (Amsterdam 2007).

Madison Mapceвич, *Ancient Scythian "Amazon" Women Discovered In Russia Buried Alongside Their Weaponry* (IFL Science 2020, tiny.cc/K7IFL).

Plato, *De Wetten (Nomoi)* (Ars Floreat 1993, 332-333).

Aan de slag met bronnen over de Amazonen en de Scythen

In deze opdracht gaan leerlingen aan de slag om de overgang van prehistorie naar de oudheid en het grijze gebied tussen mythen en wetenschap te onderzoeken. Ze bestuderen vier bronnen die elk een deel van het antwoord geven op de vraag of de gevonden vrouwen in de grafheuvel echte Amazonen waren.

Wat?

Een bronopdracht over beeldvorming rondom de Amazonen met als startpunt het graven met de vier vrouwen in grafheuvel Devitsa V (Zuid-Rusland). Dit is een opdracht bij het artikel over Amazonen en Scythen.

Voor wie?

Havo 4 of vwo 4.

Wanneer?

De les zou een overgang kunnen zijn tussen de Tijd van jagers en boeren en de Tijd van Grieken en Romeinen. De Scythen waren nomaden, terwijl de Grieken een landbouwsamenleving hadden. Het is ook een interessante casus om de (geschied-)wetenschap te introduceren.

Hoe lang?

Circa 30 minuten.

Hoe werkt het?

De les begint met een verwijzing naar de titel van een artikel van *NU.nl* over de vondst van een Amazone-graf: 'Archeologen vinden graven van "Amazonen" in Rusland' (28 december 2019). Inventariseer vervolgens wat de leerlingen weten over de Amazonen. Introduceer de onderzoeksvraag: zijn de overblijfselen van deze vrouwen van Devitsa V van echte Amazonen? De leerlingen gaan in groepjes van vier aan de slag met het lezen van de vier bronnen uit het artikel. Dit doen ze in een placemat-opdracht. Het vel waarop ze werken is in vijf vakken verdeeld (een middenvak

en een vier hoekvakken). Iedere leerling leest een andere bron en probeert de kern in zijn eigen vak op te schrijven. Vervolgens discussiëren de leerlingen met de kennis uit hun eigen bron over de onderzoeksvraag en formuleren ze een antwoord in het middenvak. Daarna wisselen de groepen antwoorden uit met andere groepen of wordt het antwoord klassikaal besproken. Trek de conclusie dat je, ondanks de gelijkenissen, niet kunt stellen dat de Scythische vrouwen dezelfde zijn als de mythische Amazonen. De docent legt in het afrondende onderwijsleergesprek verbanden met de samenlevingstypes bij tijdvak 1 en 2, mythe en wetenschap bij de Grieken en

basisprincipes van (historisch-) wetenschappelijk denken en onderzoek.

Wat levert het op?

Een casus die leerlingen een inzicht geeft in moderne (historisch-)wetenschappelijk denken over mythe en feiten. Het vraagt verschillende historische vaardigheden en een dergelijke casus laat de leerlingen nadenken over historisch onderwerpen die minder vaak worden behandeld. ■

Op www.vgnkleio.nl vindt u de vier bronnen uit deze twee artikelen en een voorbeeld van een placemat.

Daan van Leeuwen
is redacteur van Kleio.

De opgraving Devitsa V in Rusland. Foto: Institute of Archaeology RAS.

Pieter van Os

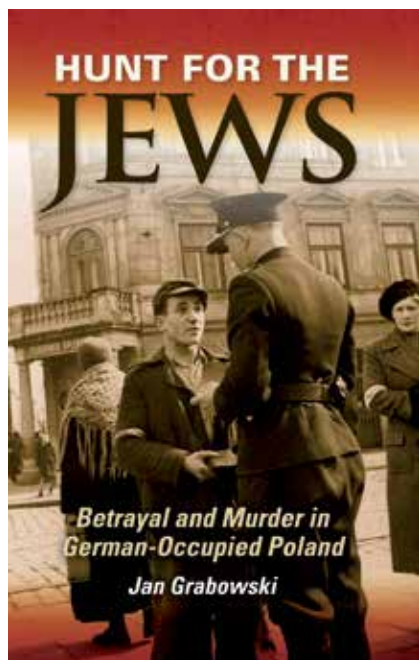
Pieter van Os is journalist en woont met zijn gezin in Albanië. Met zijn boek *Liever dier dan mens. Een onwaarschijnlijk overlevingsverhaal* won hij in 2020 de Brusseprijs voor het beste Nederlandstalige journalistieke boek en de Libris Geschiedenis Prijs.

Pieter van Os in Tirana. Foto: Mariet Dingemans.

Wat is volgens u het belangrijkste in het geschiedenisonderwijs?

Geschiedenis laat zich het beste kennen in goed vertelde verhalen, met kop en staart, ondanks dat goede verhalenvertellers per definitie de werkelijkheid geweld aandoen. Het is zaak, voor iedereen die geschiedenis onderwijst, om een vruchtbaar midden te vinden tussen, aan de ene kant, harde, vermoeiende en verwarrende feiten en, aan de andere kant, verwoerende, spannende en ontroerende verhalen.

Welke historische studie of welke historische roman maakte de meeste indruk op u?

Tijdens het onderzoek dat ik verrichtte voor mijn eigen historische studie *Liever dier dan mens* raakte ik bijzonder onder de indruk van *Ordinary Men*.

Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland van Christopher Browning uit 1992 en van Jan Grabowski's *Hunt for the Jews. Betrayal and Murder in German-Occupied Poland* uit 2011/2013. Twee geweldige studies naar de jacht en moord op Joden op het Poolse platteland ten zuiden van Warschau.

Welk nut heeft geschiedenis volgens u?

De inscriptie in Delphi op de tempel van Apollo, 'ken uzelf', heb ik altijd een goede imperatief gevonden, om van alles te doen: voetballen, muziek maken, koken, romans lezen – *you name it*. In het verlengde daarvan zie ik het nut van het bestuderen van de geschiedenis. Het is een deugd om rekenschap te geven van wat aan het heden voorafging.

Tegelijk denk ik niet dat kennis van de geschiedenis betere mensen oplevert, net zo min als liefde voor klassieke muziek betere mensen genereert. Sterker, in Polen heb ik gezien dat een mens een teveel aan geschiedenis kan hebben. In geen EU-land zijn geschiedenschriftjes populairder dan in Polen (gecheckt bij uitgever); veel Polen zijn obsessief bezig met de eigen vaderlandse geschiedenis, met name in nationalistische kringen. Met een beroep op de geschiedenis strijden ze voor normen, waarden en betekenis waarvan ik niet zie hoe ze Polen of de wereld een betere plaats maken.

Ieder kijkt naar de geschiedenis door zijn eigen ogen. Van groter belang in het gesprek over het lot van de mensheid zijn die ogen, niet de geschiedenis. Een controversie rond het Museum voor de Tweede Wereldoorlog in

Gdansk leverde een heldere illustratie van deze gedachte. Een prachtig museum, vond ik, met aandacht voor alle partijen, alle daders en slachtoffers. De nationalistische regering vond het daarentegen een vreselijk museum, 'een cadeautje aan Merkel', zoals de belangrijkste politicus van het land het museum noemde. Waarom? De voorname reden was dat het in de vaste opstelling de ellende centraal stelde die een vernietigende wereldoorlog creëert. Helemaal fout. Want oorlog,

'Geschiedenis laat zich het beste kennen in goed vertelde verhalen, met kop en staart, ondanks dat goede verhalenvertellers per definitie de werkelijkheid geweld aandoen'

aldus enkele nationalistische historici in een vernietigend verslag van de vaste opstelling in het museum, brengt het beste in mensen naar boven. Heldendom, moed, scherp oordeelsvermogen, glorie, enzovoorts.

Denkt u dat de 49 kenmerkende aspecten die de leerlingen moeten kennen voor het eindexamen enig nut hebben voor het geschiedenisonderwijs?

Wat me opvalt aan de 49 kenmerkende aspecten is dat die nog vrij dicht liggen tegen het onderwijs dat ik in de jaren tachtig, dus veertig jaar geleden, zelf genoot op het gymnasium. Daar is weinig tot niets mis mee, behalve

dan dat ik via mijn dochters, die naar internationale scholen gaan (eerst in Warschau, nu in Tirana), leer hoe fascinerend geschiedenisles kan zijn vanuit een werkelijk internationaal perspectief. Als het onderwijs Europa niet centraal stelt, maar de wereld, dan komen er fascinerende lessen bij over oude culturen in het huidige Latijns-Amerika, koninkrijken uit Oostelijk en Westelijke Afrika, veel meer China (dan in de 49 kenmerkende aspecten), Japan, enzovoorts. In de kenmerken komt, voor zover ik het zie, de rest van de wereld pas aan bod als Europeanen, of christenen, er voet aan wal zetten. Het is een cliché, maar de wereld wordt kleiner.

Wat is de meest recente ‘historische sensatie’ die u heeft gehad?

In Voskopojë liep ik langs de restanten van zo'n 27 kerken. Het dorpje was ooit Moscopole, bewoond door Aroemenen, ook wel Vlachen genoemd. Aan het einde van de achttiende eeuw was het de op één na grootste stad van de Balkan, voor Athene en Sofia, achter Istanbul. Ali Pasja, een krijgsheer uit de regio, heeft de stad met de grond gelijk gemaakt. Vandaag is het een dorp met een paar herders. Ik had er niets van verwacht, maar al lopende zag ik de stad plotseling tot leven komen. De stad met de eerste drukpers op de Balkan, een intellectueel en geestelijk centrum. Een christelijke stad in het Osmaanse Rijk.

Welke historische film heeft de meeste indruk op u gemaakt?

Ida (2013), van Pawel Pawlikowski.

Als u morgen (opnieuw) een historisch onderzoek zou mogen beginnen, wat zou dan het onderwerp zijn?

De val van de piramidefondsen in Albanië in de jaren negentig en de maatschappelijke en politieke context waarin die plaatsvonden. Tegelijk ben ik benieuwd hoe de dictatuur van Hoxha doorwerkt in het Albanië van na de val van het communisme. Ik ben inmiddels begonnen aan dit historisch onderzoek en heb nog een jaar de tijd om het onderzoek af te ronden, want dan verhuis ik weer met het gezin, vanuit Tirana (terug) naar Amsterdam.

Een gehavende christelijke muurschildering in een voormalig kerkgebouw in Voskopojë in Albanië. Foto: Wolfgang Sauber.

Hoe vindt u dat geschiedenis en staatsinrichting op een middelbare school moet worden gedoceerd?

‘Zoek op en vertel!’ Door het vertellen en laten vertellen van verhalen. Docenten vertellen, leerlingen vertellen, docenten sturen bij, vertellen weer meer, leerlingen gaan weer op zoek en vertellen, ook in geschreven vorm, zo coherent en pakkend mogelijk, over wat ze hebben gevonden. Natuurlijk is een ouderwetse overhoring van feiten en jaartallen ook niet verkeerd, op zijn tijd; alles om het midden tussen tamelijk onbetwiste feiten en feilbare vertellingen op te zoeken. Verder denk ik dat chronologie boven thematiek gaat in het onderwijs.

Hoe komt het volgens u dat boeken over de Tweede Wereldoorlog, 75 jaar na afloop, nog steeds zo populair zijn?

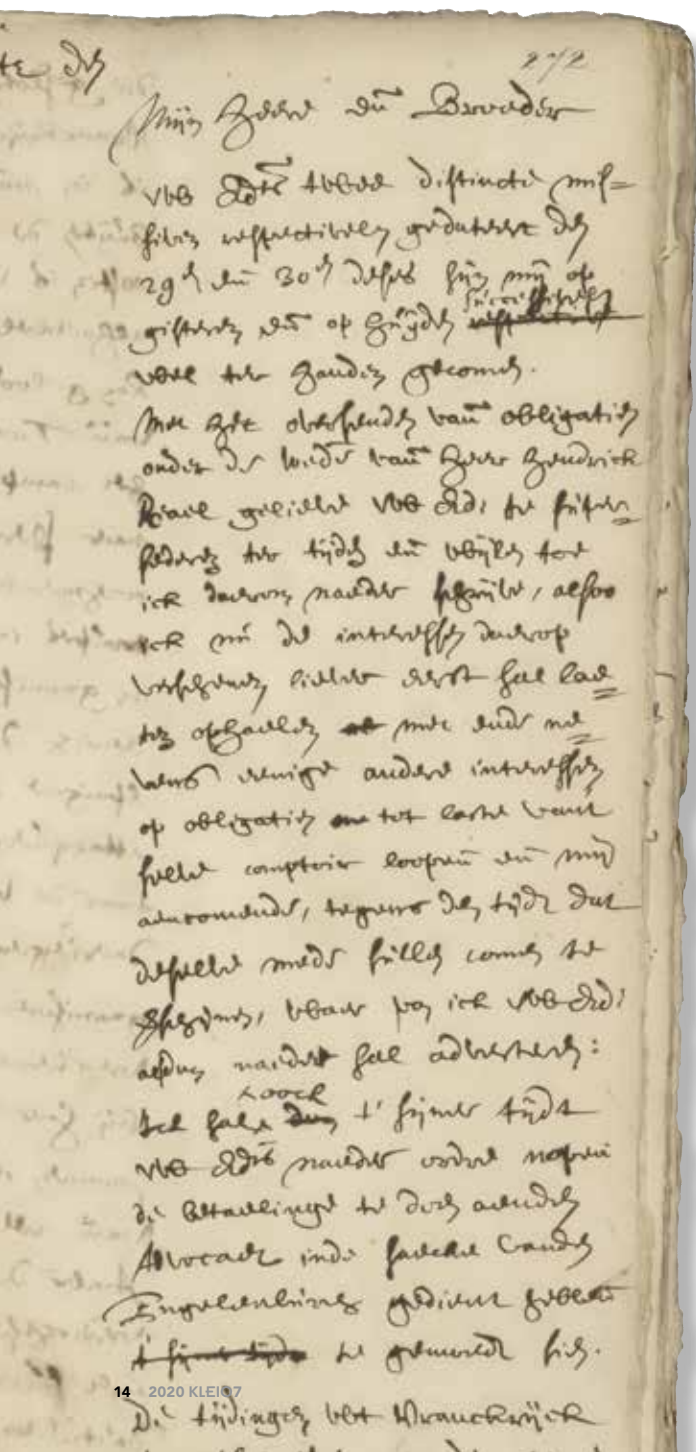
Door de grote behoefte aan verhalen die ons op weg helpen gedachten te formuleren over het goede (en dus ook het slechte) handelen. Door de onbeantwoorbare maar desalniettemin altijd aantrekkelijk vraag: ‘wat had ik zelf in die situatie gedaan?’ Het helpt daarbij dat oma of opa, of tenminste overgrootvader en -moeder, de oorlog hebben meegemaakt. Zij maakten zelf die keuzes. Welke keuzes? Bovendien denk ik dat de fascinatie voor het kwaad een grote rol speelt in de grote belangstelling voor waargebeurde verhalen uit de jaren van de Tweede Wereldoorlog. Duitsers, die toch bijzonder veel op Nederlanders lijken en leken, bleken in staat tot de meest onvoorstelbare gruweldaden. Keurig opgevoede jongens die de ogen niet drooghielden bij het horen van Schumanns muziek en die gedichten van Goethe uit het hoofd konden declameren, schoten in Polen kleine jongetjes zonder waarschuwing een kogel door hun hoofd als die vergaten hun hoed voor hen af te nemen in het voorbijgaan. Hoe is zoiets in godsnaam mogelijk? Wellicht hopen mensen een antwoord te vinden in de vele boeken die over de oorlog verschijnen. Nog altijd. ■

Ben Vrieseema is hoofdredacteur van Kleio.

Politiek, roddels en wetenschap

Johan de Witt en zijn correspondentie over Frankrijk

'De tijdingen uut Vranckrijk overgeschreven nopende een ligue offensive ende defensive die gesloten souden wesen tusschen Vranckrijck ende Engelandt is in mijn oordeel sooverre buyten de waerheydt als het Oosten is van het Westen.' Dat schreef een nietsvermoedende Johan de Witt op 31 augustus 1670 aan zijn zwager Jean Deutz, anderhalf jaar voordat de Fransen de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden zouden binnenvallen. Twee jaar later zou de raadpensionaris, mede door deze onderschatting, niet meer in leven zijn.

De Witts eerste kennismaking met Frankrijk was positiever. De *grand tour* die hij als jongeling met zijn broer Cornelis maakte, begon in 1646 in Frankrijk, waar zij anderhalf jaar doorbrachten. Hun vader Jacob was hun voorgaand en had in zijn jeugd ook zo'n rondreis gemaakt. Ze vergaapten zich aan de kastelen en paleizen, ze zagen de jonge Lodewijk XIV eten, en ook stonden zij in het Louvre oog in oog met zijn moeder, Anna van Oostenrijk, zijn broer Filips, kardinaal Mazarin en andere 'grote personen'. In Angers studeerden beiden af in de

Johan de Witt moet gedetailleerd op de hoogte zijn geweest van alles wat zich aan het Franse hof afspeelde'

rechten. Daarna bezochten de broers onder andere Bordeaux, Montpellier, Marseille, Orange, Lyon en Genève. Begin juni 1647 staken zij het Kanaal over naar Engeland, waar zij eind juli 1647 weer vertrokken. In totaal gaven zij tijdens hun reis ongeveer 9.000 gulden uit, vergelijkbaar met 106.000 euro nu.¹ Met dit in ge-

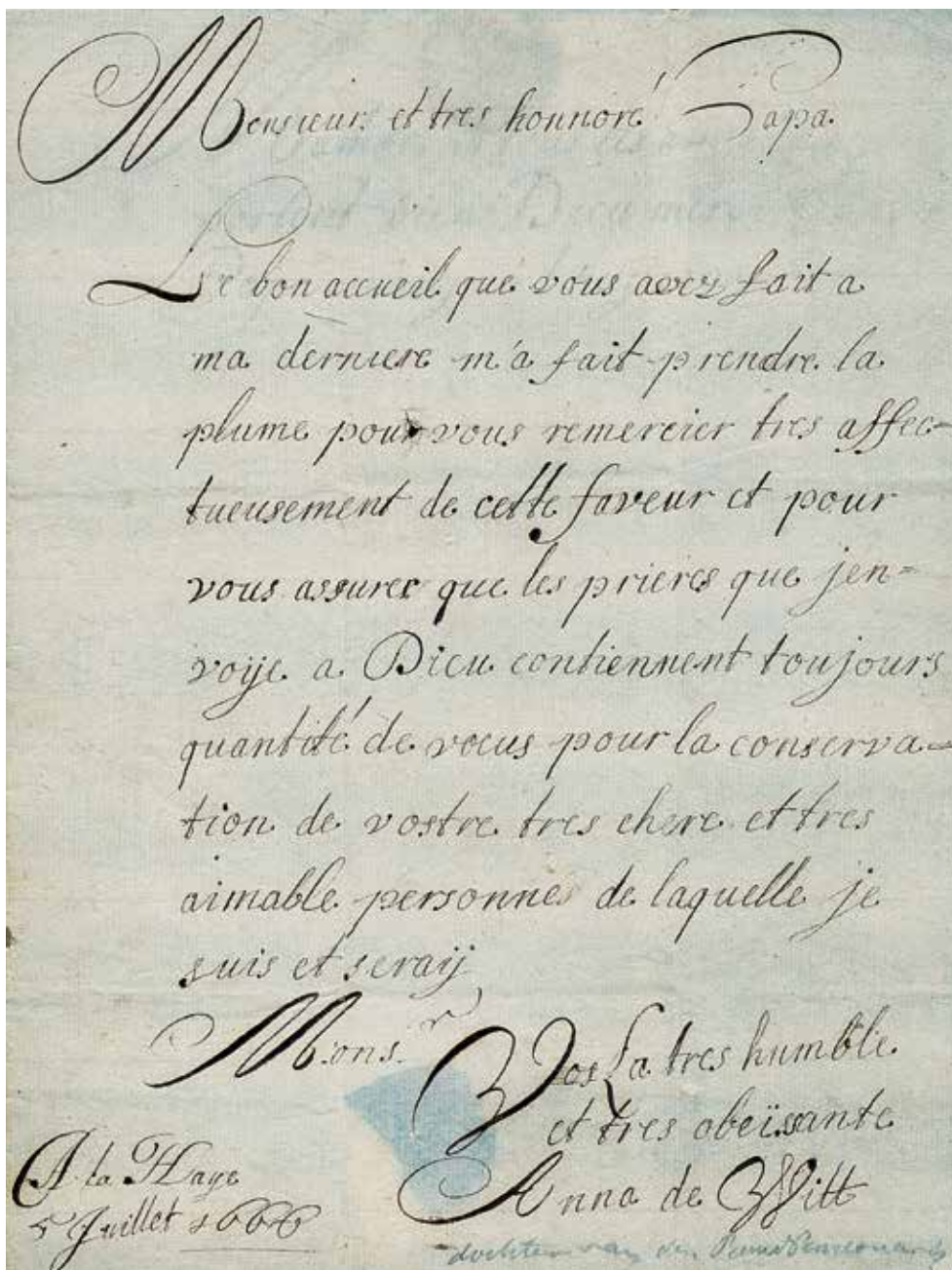
dachten moeten we beseffen dat Johan de Witt zich tijdens zijn tijd als raadpensionaris dus heel goed een voorstelling kon maken van Frankrijk en Engeland, de inwoners en hun gebruiken, omdat hij er zelf was geweest.

Brieven

Onlangs verscheen een bloemlezing met de titel *Johan de Witt en Frankrijk*, waarin vijftientig brieven van en aan Johan de Witt zijn geselecteerd die iets met het thema Frankrijk te maken hebben. De brieven zijn voorzien van achtergrondinformatie, getranscribeerd, hertaald en geannoteerd. Jean-Marc van Tol, auteur van *Musch* en gastonderzoeker van het projectteam *Johan de Witt brieven online* heeft de brieven voorzien van illustraties, geïnspireerd op vroegmoderne schilderijen. De brieven in de bundel behandelen zaken die betrekking hebben op de buitenlandse politiek van De Witt ten aanzien van Frankrijk, zoals de Devolutieoorlog, de Triple Alliantie, de Vrede van Aken en de Franse inval in 1672. Thema's als het liefdesleven van Lodewijk XIV, hulpbehoevende militairen, persoonlijk leed en zelfs een koetsincident op het Haagse Lange Voorhout komen ook aan de orde. Daarnaast passeren meer wetenschappelijke

onderwerpen de revue: het patent op het slingeruurwerk van Christiaan Huygens, de nalatenschap van René Descartes en een opmerkelijk hemelverschijnsel. Speciale aandacht is er voor de materiële aspecten van de brieven, waarbij onderzoek is gedaan naar de manier waarop ze werden gevouwen en verzegeld.

Bij het verschijnen van de bloemlezing *Johan de Witt en Engeland* zijn in 2019 al 7.475 brieven online gepubliceerd, waaronder ook 1.650 brieven van Nederlandse diplomaten in Frankrijk, zoals Coenraad van Beuningen, Willem Boreel, Pieter de Groot en Christiaan Constantijn Rumph. Daar zijn nu bijna negenhonderd brieven aan toegevoegd uit de zogenaamde particuliere missiven aan De Witt, die iets met Frankrijk te maken hebben of in het Frans zijn geschreven. Ook zijn de brieven van Franse diplomaten in de Republiek, zoals Godefroi d'Estrades en Jacques Auguste de Thou, toegevoegd, alsmede brieven van Franse kopstukken als Lodewijk XIV, Karel IV hertog van Lotharingen en 'le Grand' Turenne. Brieven in het Frans zijn er vooral van militairen, wetenschappers en adellijke

personen, maar bijvoorbeeld ook van De Witts dochter Anna, die haar vader wilde tonen hoe goed zij het Frans al beheerste.²

Secretaris met dubbelrol

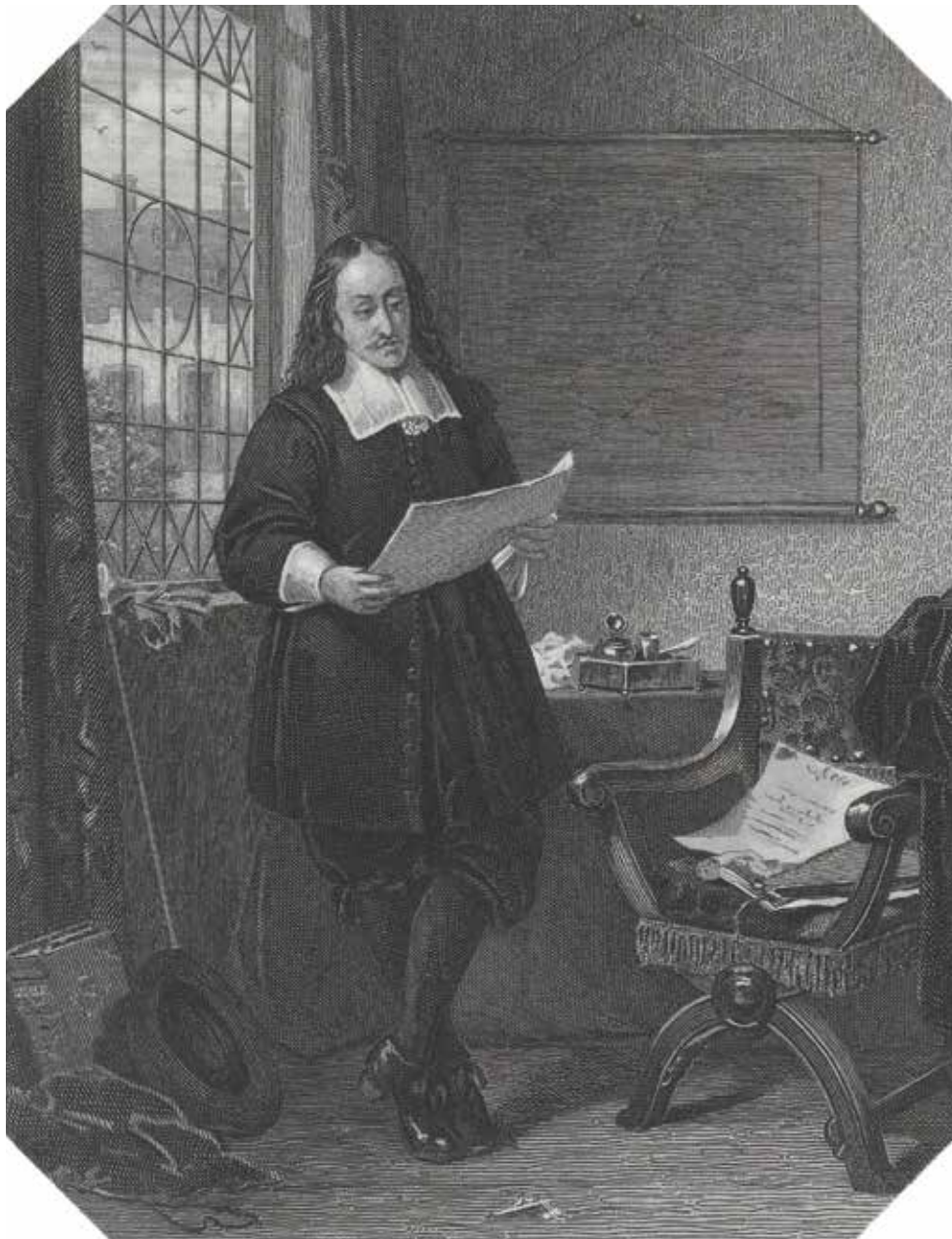
De meeste correspondentie van en aan De Witt is geschreven in het Nederlands, de taal van de regentenklasse. Een kleinere hoeveelheid is in het Frans, een taal die vooral door de adellijke stand werd gebezigd. Ook was het doorgaans de voertaal voor de correspondentie met buitenlanders. De Witt beheerste het Frans goed, maar vanaf 1660 had hij daarvoor Abraham de

Wicquefort als speciale secretaris in dienst. Hoe gedetailleerd Johan de Witt op de hoogte moet zijn geweest van alles wat zich voor en achter de schermen aan het Franse hof afspeelde, blijkt uit de inhoud van De Wicqueforts vertrouwelijke nieuwsbrieven.

De Wicquefort, sinds 1626 onder andere resident van de keurvorst van Brandenburg in Parijs, had geen formele rol in dienst van de Republiek, hoewel hij wel een geheim jaargeld van achthonderd pond ontving voor het sturen van informatie. Zijn diplomatieke loopbaan bracht ▶

Ineke Huysman studeerde cultuurwetenschappen en promoveerde aan de Universiteit van Amsterdam. Ze is als onderzoeker verbonden aan het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis.

Linkerpagina: Johan de Witt aan Jean Deutz, 31 augustus 1670. Bron: Nationaal Archief.
Boven: Anna de Witt aan Johan de Witt. Bron: Nationaal Archief.
Links: Abraham de Wicquefort naar Caspar Netscher, door Jean-Marc van Tol, 2020.

Boven: Johan de Witt, staande bij het raam, 1654. Prent uit 1865-1870 door Johann Rennefeld, naar een schilderij van Hendrik Hollander Cz. Rechterpagina: Henri de La Tour d'Auvergne, 'le Grand Turenne', door Pieter de Jode naar Anselm van Hulle, 1628-1670. Rijksmuseum Amsterdam.

hem na zijn verblijf in Parijs nog naar Engeland, de Republiek, Polen, Brunswijk en Osnabrück. Van De Witt aan De Wicquefort zijn geen brieven bekend. Toch moet hij hem geschreven hebben, maar dit liep vermoedelijk langs nóg informelere kanalen. Hoewel hij meermalen werd gewaarschuwd voor de dubbelrol die De Wicquefort tijdens zijn carrière vaak speelde, bleef De Witt zich op hem verlaten. Zo was hij de speciale secretaris voor De Witts Franse correspondentie, waarin zijn handschrift duidelijk te herkennen is. Dankzij De Witts invloed kreeg De Wicquefort in 1667 opdracht

van de Gecommitteerde Raden van Holland om een geschiedenis van de Republiek te schrijven.³ De mannen hadden dus een vertrouwelijke relatie, maar tegelijkertijd had De Wicquefort een dergelijke relatie met vele anderen. Zo heeft hij ook jarenlang nieuwsbrieven over wat er zich in de Republiek afspeelde naar Frankrijk gestuurd, waarvoor hij betaling uit Frankrijk ontving. In 1675 werd De Wicquefort wegens hoogverraad tot levenslang veroordeeld en opgesloten in de Gevangendoor, waaruit hij vier jaar later met hulp van zijn dochter en dienstmeid wist te ontsnappen.

Van de 124 informatiebrieven van De Wicquefort aan Johan de Witt zijn maar acht brieven eerder uitgegeven. De onbekende brieven vormen dan ook een belangrijke bron voor verder onderzoek. Niet alleen biedt de correspondentie een nieuwe schat aan informatie, maar is ook interessant om te zien wat De Wicquefort wel aan De Witt doorspeelde en wat niet. Tevens zou interessant zijn te onderzoeken wat hij aan zijn andere werkgevers berichtte.⁴

Recommandatie

beantwoord 30 september 1663
Te Parijs, 3 augustus

*Mijnheer,
De beleefdheden die u mij heeft doen bewijzen, gedaan in de tijd dat de heren ambassadeurs van de Staten-Generaal hier waren, doen mij geloven dat u niet ongunstig zult staan tegenover het verzoek dat ik u doe in het belang van de heer van Montpouillien. Hij is een zeer naast familielid van mijn echtgenote en een persoon van zeer grote verdienste, hetgeen me verplicht hem bij u aan te bevelen. Ik verzoek u, mijnheer, hem bij uw gesprekken de gevolgen van uw bescherming te gunnen, en te geloven dat er niemand is die meer dan ik achting heeft voor uw verdienste en uw grote kwaliteiten. En dat niemand met meer waarheid is, mijnheer,*

*Uw nederige dienaar,
Turenne⁵*

Raadpensionaris Johan de Witt ontving dagelijks talloze verzoeken om recommandatie, zowel uit binnen- als buitenland. Uit bovenstaande brief blijkt dat zelfs 'le Grand Turenne' zich ooit tot De Witt wendde om voorspraak, in zijn brief verwijzend naar de beleefdheden die De Witt hem via zijn buitengewone ambassadeurs in Parijs had bewezen in 1660-1662.⁶ Henri de La Tour d'Auvergne, hertog van Bouillon, burggraaf

van Turenne, wordt nog steeds beschouwd als een van Frankrijks grootste veldheren. Zijn moeder, Elisabeth Flandrina van Nassau, was een dochter van Willem van Oranje en Charlotte de Bourbon. Turenne had dus

‘De correspondentie is interessant om te zien wat De Wicquefort wel aan De Witt doorspeelde en wat niet’

‘Nederlandse’ wortels en had in zijn jonge jaren in het staatse leger gediend onder zijn ooms Maurits en Frederik Hendrik. Vanaf 1634 maakte Turenne carrière in het Franse leger en wist hij het door zijn militaire verdiensten al op tweeënder-

tigjarige leeftijd tot maarschalk te brengen, in 1660 zelfs tot maarschalk-generaal. Hij was protestant, maar in 1668 bekeerde hij zich op verzoek van Lodewijk XIV tot het katholicisme. In 1672 voerde hij met Louis II van Bourbon-Conde, ‘le grand Condé’, het Franse leger aan bij de aanval op de Republiek.

Mompeljan

Toen Turenne in 1663 bovenstaande brief aan De Witt schreef met het verzoek om een benoeming in het staatse leger voor de markies van Montpouillan, waren de betrekkingen tussen Frankrijk en de Republiek nog goed. Zijn protegé, Armand Nompars de Caumont la Force, markies van Montpouillan – in de Republiek soms verbasterd tot Mompeljan – was een Frans officier van hoog

aanzien. Bovendien was hij een neef van Turennes echtgenote, Charlotte de Caumont. De Witt antwoordde Turenne dat het niet zijn beleefdheden waren die Turenne zou moeten prijzen, maar die van de ambassadeurs in dienst van de Staten-Generaal. Daarenboven verdiende Turenne zelf ook lof voor zijn rol bij diezelfde onderhandelingen, zo vond De Witt. Niettemin zou hij zelf best iets voor Turenne willen betekenen, zeker met betrekking tot de zaak van Montpouillan, zo schreef hij, maar hij ging daar niet over. Hij beloofde te zien wat hij kon doen.⁷ Zonder resultaat, want Turenne moest de zaak in 1668 en in 1670 opnieuw bij de raadpensionaris onder de aandacht brengen.

Pas op 4 februari 1672 zou Montpouillan een eigen regiment onder de Staten van Holland toegewezen krijgen.⁸ Pijnlijk is wel dat hij daarmee tegen de Fransen en tegen Turenne moest gaan vechten. Op zijn oude dag zou Montpouillan onder de hoede van Willem III nog een glansrijke carrière tegemoet gaan. In 1673 werd hij bevorderd tot luitenant-generaal van de cavalerie en later bracht hij het zelfs tot *Lord of the King's Bedchamber* en gouverneur van Naarden. Maar dat was allemaal lang na de dood van De Witt en die van ‘le Grand Turenne’, die in 1675 bij de Slag bij Salzbach door een kanonskogel om het leven kwam. ■

¹ Voor een visualisatie van de *grand tour* van de gebroeders De Witt, zie resources.huygens.knaw.nl/BriefwisselingJohanDeWitt/reizen/grandtour.

² Alle tot nu toe gedigitaliseerde correspondentie van Johan de Witt is raadpleegbaar via tiny.cc/K7deWittdigitaal.

³ Wicquefort, A. de, *Histoire des Provinces Unies* (Den Haag 1719/1743).

⁴ Zie tiny.cc/K7deWitt.

⁵ Vertaald uit het Frans. Henri de La Tour d’Auvergne aan Johan de Witt, 3 augustus 1663, Nationaal Archief, 3.01.17, 3171.

⁶ Willem Boreel ontving met Jan van Gent, Coenraad van Beuningen en Justus de Huybert instructie voor de buitengewone ambassade op 5 oktober 1660 en bracht rapport uit op 15 juni 1662.

⁷ Johan de Witt aan Henri de La Tour d’Auvergne, 30 september 1663: Nationaal Archief, 3.01.17, 12, f. 335.

⁸ F.J.G. ten Raa en F. de Bas (eds.), *Het Staatse leger 1568-1795, deel 5: Van het sluiten van de vrede te Munster tot de verheffing van Prins Willem III van Oranje tot kapitein- en admiraal-generaal der Vereenigde Nederlanden (1648-1672)* (Breda 1921) 280-281, 435-436, 571.

Verder lezen

Huysman, I. en Peeters, R., *Johan de Witt en Frankrijk. Een bloemlezing uit zijn correspondentie* (Soest 2020).

Huysman, I. en Peeters, R., *Johan de Witt en Engeland. Een bloemlezing uit zijn correspondentie* (Soest 2019).

Israel, J., *De Republiek 1477-1806* (Franeker 2001).

Panhuysen, L., *Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte* (Amsterdam en Antwerpen 2009).

Rowen, H.H., *John de Witt, Grand Pensionary of Holland, 1625-1672* (Princeton 1978).

Srebrenica gaat over Dutchbat én overlevenden

Getuigen van de val van Srebrenica aan het woord

Het verhaal van Srebrenica staat, 25 jaar later, opnieuw in de belangstelling. Maar jongeren blijken er weinig en soms zelfs helemaal niets over te weten. Nu Srebrenica een examenonderwerp is, is er een nieuwe kans om jongeren bewust te maken van deze geschiedenis. Misha Melita en Marjolein Koster maakten de podcast *De Val van Srebrenica*.

Misha Melita is journalist en podcastmaker, ze werkt onder andere voor NRC en Het Parool.

Marjolein Koster is freelance correspondent op de Westelijke Balkan en woont deels in Bosnië.

‘Ik heb geen idee eigenlijk, ik weet niet eens hoe ik het moet uitspreken.’ Zomaar een reactie die we kregen van een van onze vrienden op de vraag: ‘Waar denk je aan als ik Srebrenica zeg?’ Journalisten die al even meegaan in het vak kunnen zich haast niet voorstellen dat de genocide in Srebrenica niet bij iedereen een bekend verhaal is. En daarom maakten we een trailer, met allerlei soortgelijke reacties zoals hierboven, om de urgentie van onze productie duidelijk te maken. Goed, niet ál onze vrienden reageerden zo op het onderwerp. Sommigen hielden een uitgebreide verhandeling over schuld, rechtszaken en genocide. Hadden ze dat op school geleerd? Een enkeling vertelde over een enthousiaste geschiedenisdocent die het onderwerp in de les had

behandeld. Iemand anders kon zich nog herinneren dat er een Bosnisch meisje in de klas kwam en wist daarom het een en ander te vertellen. Twintigers en dertigers van nu weten weinig over deze recente geschiedenis. Zo blijkt uit een onderzoek van VPRO en Human dat drie op de vijf jongeren tussen 16 en 29 jaar niets wist over Srebrenica. Bij een recente rondvraag onder studenten van de lerarenopleiding geschiedenis, had de helft geen idee waar het over ging. En dat is niet gek ook, want uit recent onderzoek van historicus Marc van Berkel blijkt dat er in de geschiedenisboeken erg weinig aandacht is voor de genocide.¹ Als die al genoemd wordt, dan gaat het vooral over de Nederlandse betrokkenheid en wordt er weinig context gegeven. ▶

1 Het rapport is te vinden op de website van PAX via t.ly/ti6H.

Rijen kisten met lichamen van slachtoffers van Srebrenica die recent zijn geïdentificeerd.

Linkerpagina: Begraafplaats Potocari in Bosnië en Herzegovina waar een deel van de slachtoffers van Srebrenica begraven ligt. De foto's in dit artikel zijn gemaakt door Marjolein Koster.

‘Docenten moeten een manier vinden om de geschiedenis van de genocide van Srebrenica op een boeiende manier over te brengen op hun leerlingen’

Srebrenica in 1995

In 1993 wordt Srebrenica uitgeroepen tot VN *Safe Area*. Het is dan al ruim een jaar oorlog en veel Bosniakken, ook wel Bosnische moslims genoemd, zijn gevlucht uit hun dorpen, die door het Bosnisch Servische leger zijn ingenomen. Srebrenica is overvol. In het stadje waar normaal gesproken een paar duizend mensen wonen, verblijven nu zo'n 40.000-50.000 mensen. De stad is omringd door de Bosnische Serven. Vanaf

1994 levert Nederland een groep soldaten om het Bosnisch Servische leger vanaf observatieposten langs de grenzen in de gaten te houden. Daarnaast zijn ze ook aanwezig in de stad zelf, om medische en humanitaire hulp te bieden. Maar de toevoer van goederen naar de stad wordt al maandenlang afgeknepen en de situatie is in juli 1995 schrijnend. Er dreigt constant een aanval en op 6 juli 1995 beginnen de beschietingen. Dit resulteert in een overname van Srebrenica op 11 juli 1995. Duizenden mensen vluchten uit hun huizen en zoeken veiligheid op de compound van Dutchbat bij de Nederlandse VN-soldaten. Daar worden zo'n 4.000-5.000 mensen opgevangen, anderen moeten buiten de hekken blijven. De Bosniakken weten uit eerdere gebeurtenissen uit de oorlog dat de Bosnische Serven vooral volwassen mannen vermoorden. Veel Bosniakse mannen kiezen er daarom voor om via de bossen te vluchten naar veilig gebied. Een groot deel van hen overleeft de tocht niet, doordat ze beschoten of gevangengenomen worden en geëxecuteerd. De Bosnische Serven regelen bussen om de Bosniakken naar veilig gebied te brengen, zeggen ze. De mannen en de vrouwen worden van elkaar gescheiden. De mannen worden naar plekken gebracht waar ze – naar later blijkt – geëxecuteerd worden. De vrouwen worden in de richting van Tuzla gebracht, dat veilig gebied is. Onderweg vinden verkrachtingen plaats en de gehele tocht is onzeker. In totaal zijn er ruim 8.000 mannen en jongens vermoord. Nog altijd zijn niet alle lichamen gevonden. De drie grootste oorlogsmisdadigers van

Valkuil en tip 1

'Onder toezicht oog'

Een zin die standaard wordt gebruikt in artikelen en rapporten over Srebrenica is: '8.000 mannen en jongens werden onder toezicht oog van Dutchbat vermoord.' Hoewel deze zin vaak niet letterlijk bedoeld is – Dutchbat overzag de enclave Srebrenica – is het voor veel Dutchbat-soldaten een steek in de rug. De zin impliceert getuigenis, ze hebben het gezien, en in het slechtste geval goedgekeurd, ze stonden erbij en keken ernaar. Terwijl de meeste soldaten pas over de genocide hoorden bij terugkomst in Nederland. Een zin als deze draagt bij aan een negatieve beeldvorming rondom Dutchbatsoldaten, waar velen van hen ook 25 jaar later nog steeds last van hebben. Wat je wel kunt zeggen, is dat Nederlandse soldaten onder de VN-vlag op vredesmissie naar Srebrenica gestuurd waren om de stad te ontwapenen en eventuele aanvallen af te wenden of af te schrikken. Wat hierbij goed is om te weten is dat een *Safe Area* een nieuw begrip was binnen de Verenigde Naties en dat er vanuit verschillende landen nooit consensus is geweest wat precies het mandaat was.

De omgeving van Srebrenica.

Valkuil en tip 2

Vergeet de overlevenden niet

Srebrenica is onderdeel van de Nederlandse geschiedenis omdat Nederlandse soldaten onder de VN-vlag aanwezig waren in de enclave. Het is begrijpelijk dat het perspectief van Dutchbat uitgebreid vertegenwoordigd is in Nederland, maar het is maar één kant van het verhaal. De kern van het verhaal is namelijk dat er in Srebrenica een genocide gepleegd is. Overlevenden van deze genocide moeten daarom ook aan het woord zijn. Een deel van hen is naar Nederland gevlucht en hun verhalen en die van andere overlevenden zijn op verschillende plekken terug te vinden. Persoonlijke getuigenissen kunnen helpen om een geschiedenis als deze dichterbij te brengen. In het lesmateriaal wat er is, zijn vrij weinig voorbeelden te vinden van deze persoonlijke verhalen van de overlevenden en dan ontstaat het gevaar van dehumanisering. Het zijn dan de 8.000 moslimmannen, een groep zonder gezichten. Zoek dus actief naar de voorbeelden die er zijn en voeg die toe aan het lesmateriaal.

deze genocide zijn Ratko Mladić, de generaal van het Bosnisch Servische leger, Radovan Karadžić, de president van Republika Srpska, de zelf uitgeroepen staat van de Bosnische Serven, en Slobodan Milošević, de president van Servië. Karadžić is in 2019 veroordeeld tot levenslang. Ook Mladić wordt veroordeeld, maar hij gaat in hoger beroep, dat proces loopt nog. Milošević overlijdt voordat de rechter een uitspraak kan doen.

Podcast

Zo'n ingrijpende gebeurtenis, zo dichtbij en zo kortgeleden. Met bovendien een Nederlandse rol, door de aanwezigheid van Nederlandse militairen die op vredesmissie zijn. En wat te denken van al die Bosniërs die tijdens of na de oorlog in Nederland terechtgekomen zijn? De onwetendheid onder onze leeftijdsgenoten was voor ons reden om de podcast te maken. Acht afleveringen, waarin het verhaal van Srebrenica van dag tot dag wordt verteld. Vanaf 6 juli, als de beschietingen op de stad Srebrenica heftiger worden, tot 13 juli, wanneer de laatste inwoners en vluchtelingen van Srebrenica de compound van Dutchbat verlaten. Er kwamen ontzettend veel reacties op de podcast. Van twintigers en dertigers die de podcast met klapperende oren hadden geluisterd. Net als wij waren zij te jong in 1995 om te begrijpen wat er aan de hand was en hadden er vervolgens op de middelbare school niets over geleerd. Ze hoorden voor het eerst uitgebreid over een geschiedenis die zich in hun eigen leven had afgespeeld. Maar we kregen ook tal van reacties van mensen die zich

Alma Mustafic (boven) en Johan de Jonge (onder), twee van de hoofdpersonen uit de podcast *De Val van Srebrenica*.

wel de journaals uit 1995 konden herinneren. Zij vertelden dat ze door de podcast op een andere manier naar Srebrenica waren gaan kijken. Doordat het verhaal werd verteld door Dutchbatters én overlevenden werd hun blik verruimd. Bovendien gaven deze persoonlijke verhalen, verteld uit eerste hand, een gezicht aan deze vreselijke oorlog.

Examenonderwerp

Er is veel gezegd en geschreven over waarom jongeren weinig weten over Srebrenica: het is een ingewikkelde geschiedenis om te vertellen, de Balkan voelt ver weg voor jongeren, in de afgelopen jaren kwamen er regelmatig nieuwe feiten boven tafel en sommige rechtszaken lopen nog steeds. Srebrenica is nog geen gesloten boek, maar tegelijkertijd is het al wel geschiedenis. Maar dat iets moeilijk is, hoeft niet te betekenen dat er in ►

Valkuil en tip 3

Geen soldaten

'Een groot deel van de vermoorde mannen bestond uit militairen van het Bosnische moslimleger.'

Deze zin staat in de perssamenvatting van het NIOD-rapport, een ruim 3.000 pagina's tellend onderzoek naar Srebrenica en de rol van Nederland. En als je die zin zo leest, lijkt het misschien alsof er een strijd heeft plaatsgevonden, waarbij de een won en de ander verloor. Dat is een misvatting en het ondermijnt het feit dat er een genocide heeft plaatsgevonden, een gerichte actie om een bevolkingsgroep uit te roeien. Een divisie van het Bosnische leger was actief in Srebrenica, maar lang niet alle mannen in Srebrenica waren er onderdeel van. De mannen die in juli 1995 vermoord zijn, waren vaders, zonen, opa's broers, ooms en buurmannen. Ze zijn vermoord vanwege hun achternaam, niet vanwege zogenaamde misdaden die ze gepleegd zouden hebben.

de geschiedenisboeken geen aandacht voor hoeft te zijn. Srebrenica is onderdeel van de Canon van Nederland en het is dit jaar voor het eerst dat Srebrenica expliciet genoemd wordt in de examenstof voor de havo. Geschiedenisdocenten moeten zich (opnieuw) in de genocide van Srebrenica verdiepen en een manier vinden om de geschiedenis op een boeiende manier over te brengen op hun leerlingen. Voor onze podcast zijn we teruggegaan naar de basis. Wat is er nu eigenlijk gebeurd en hoe leggen we dat uit aan mensen die geen voorkennis hebben? Hoe kun je vermijden dat mensen afhaken omdat het te ingewikkeld wordt, maar tegelijkertijd wel een compleet verhaal vertellen? We delen graag de valkuilen die we tegenkwamen en tips hoe je het verhaal dan wél kunt vertellen (zie kaders).

Verschillende perspectieven

Srebrenica is een ingewikkeld onderwerp, maar daardoor leent het zich juist om het van verschillende perspectieven te belichten. De genocide zelf, welke stadia daaraan voorafgingen, hoe populisme werkt, hoe Nederland omgaat met vredesmissies en hoe de VN in elkaar zit. De mogelijkheden zijn eindeloos en er zijn nog mensen die het hebben meegemaakt en het kunnen navertellen. Maak daar gebruik van, in het echt of via de bronnen bij dit artikel, en zorg ervoor dat we Srebrenica niet vergeten. ■

De overblijfselen van observatiepost Foxtrot, vanwaaruit Dutchbat-ters de stellingen van de Serven in de gaten hielden.

Valkuil en tip 4

Geen burgeroorlog

De oorlog die in Bosnië van 1992 tot 1995 woedde, was een gevolg van het uiteenvallen van Joegoslavië, een land waar veel verschillende etniciteiten woonden. In 1980 overleed de leider Tito en kwamen nationalistische politici aan de macht. Slovenië verklaarde zich als eerste, en met weinig geweld, onafhankelijk. Daarna volgden Kroatië en Macedonië. In Bosnië vond het meeste geweld plaats, omdat dit het meest gemengde land is. Tijdens een referendum werd vóór onafhankelijkheid gestemd en sinds 1992 wordt Bosnië dan ook door de internationale gemeenschap erkend. Maar de Serviërs in Bosnië accepteerden dit niet, zij wilden onderdeel blijven van Joegoslavië waar de Serven de dominante groep waren en namen met geweld controle over grote delen van het land. In een later stadium van de oorlog paktten ook Kroaten in het westen en zuiden van Bosnië de wapens op en op verschillende plekken vonden er gevechten plaats tussen Serven, Kroaten en Bosniakken. Omdat na de oorlog is aangetoond dat buurlanden Servië en Kroatië een grote rol speelden in deze oorlog in Bosnië, is het niet correct dit een burgeroorlog te noemen. In het geval van Srebrenica was het een duidelijke aanval van het Bosnisch Servische leger, gesteund door buurland Servië, op een stad die verdedigd werd door Bosniakken. Vermijd daarom het gebruik van termen als strijdende partijen en burgeroorlog. Ook is het beter de term moslimstrijders niet te gebruiken. Moslim in Bosnië is een etniciteit, het betekent niet per se dat mensen ook religieus moslim zijn. De term moslimstrijder geeft wellicht associaties die niet kloppen en doet vermoeden dat het om een religieuze strijd ging, wat niet zo was.

Verder lezen en luisteren

De Val van Srebrenica, podcast te beluisteren via nporadio1.nl of in je favoriete podcastapp.

Frank Westerman, *De slag om Srebrenica* (Querido Fosfor, Amsterdam 2018).

Hasan Nuhanović, *De tolk van Srebrenica* (Querido Fosfor, Amsterdam 2020).

Hasan Hasanović, *Srebrenica overleven* (Polis, Antwerpen 2019).

The Death of Yugoslavia, zesdelige documentaireserie van de BBC.

Gevaarlijke Namen, theatervoorstelling met ook een speciaal programma voor scholen, zie www.25jaarsrebrenica.nl.

www.srebrenicaisnederlandsegeschiedenis.nl

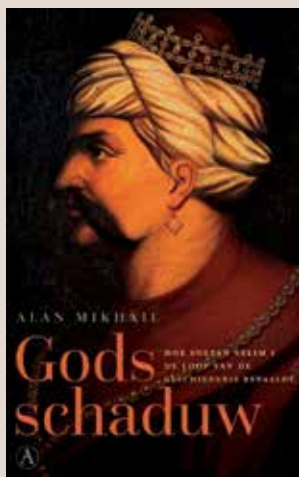
Gods schaduw.

Hoe sultan Selim I de loop van de geschiedenis bepaalde

Alan Mikhail

Het Ottomaanse Rijk werd onder leiding van sultan Selim I (1470-1520) flink uitgebreid. Let op de jaartallen. In deze periode veranderde er nogal wat in de wereld, waar de sultan mede invloed op had. Dit boek past mooi bij wereldgeschiedenis.

Athenaeum | € 35,00

Beethoven. Een leven in negen composities

Laura Tunbridge

Speciaal voor de liefhebbers van klassieke muziek (bij elk hoofdstuk een passend muziekstuk) en voor de liefhebbers van de periode rond Napoleon. Spectrum | € 24,99

Een eeuw van licht.

Het leven van Christiaan Huygens

Hugh Aldersey-Williams

De meest begenadigde wetenschapper in Europa van de zeventiende eeuw wordt in zijn tijd geplaatst. Volgens de schrijver verdient Christiaan meer aandacht dan hij tot nu toe heeft gekregen, omdat hij aan de basis stond van de moderne wetenschap. Thomas Rap | € 29,99

Het Churchillcomplex. Opkomst en ondergang van de Anglo-Amerikaanse orde

Ian Buruma

De relatie tussen Amerika en zijn voormalige kolonistator lijkt sinds het Atlantisch Handvest prima, maar dat is volgens Buruma slechts schijn. De hele naoorlogse buitenlandse politiek komt langs, en de onderlinge relaties tussen de regeringsleiders.

Atlas Contact | € 24,99

Napoleons nalatenschap. Sporen in de Nederlandse samenleving

Lotte Jensen (red.)

Mooie afbeeldingen verhelderen het betoog over de blijvende invloed die Napoleon in Nederland heeft gehad. Een mooi uitgegeven hardcover boek.

De Bezige Bij | € 29,99

V2

Robert Harris

Harris plaatst na zijn succesvolle serie over Rome, zijn verfilmde verhaal over Dreyfus (*De officier*) en het al even spannende verhaal over Stalin (*Archangel*), Nederland in het middelpunt. Spionage, intrige, alles komt voorbij in dit verhaal over het *Vergeltungswaffen* van de Duitsers. Cargo | € 20,99

De oorlog tegemoet. Nederlanders en de strijd om Spanje, 1936-1939

Lodewijk Petram, Samuël Kruizinga

Het blijft intrigerend waarom Nederlandse vrijwilligers zich aanmeldden om met de Internationale Brigades te vechten tegen Franco. Ook aandacht voor hun terugkomst en hun nijvere pogingen tot eerherstel.

Atlas Contact | € 24,99

Powervrouwen.

35 spannende verhalen over bijzondere vrouwen in de geschiedenis

Richard Zuiderveld

Leuk boek voor leerlingen die meer willen weten over (on)bekende vrouwen in de geschiedenis. Zuiderveld won een aantal jaar geleden (toen nog samen met Aant-Jelle Soepboer)

de Kleio Klasseprijs voor *Vet Oud! Legendarisch*. Dit boek bewijst weer waarom. Karakter | € 19,99

Keizer Karel V. Landsheer van de Nederlanden, Habsburgs wereldheerser

Geoffrey Parker

Magnifiek boek met zeer veel prachtige afbeeldingen over het leven en de tijd van Karel, eigenlijk een soort 'opkomst en neergang', maar dan wel op een bijzondere wijze uitgegeven.

Omniboek | € 59,99

Het landschap, de mensen. Nederland 1850-1940

Auke van der Woud

Dit boek zou je alleen al moeten kopen voor de mooie foto's, die prima te gebruiken zijn in de klas. Daarnaast is het verhaal over ingrijpende veranderingen in het Nederlandse landschap ook zeer de moeite waard.

Prometheus | € 29,99 ■

Onder redactie van **Ben Vriesema**.

Een land zonder achterbuurten

De stadsvernieuwing in Nederland 1945-2000

In de jaren zestig van de vorige eeuw gingen in veel Nederlandse steden de sloophamers in oude panden. Gemeentebesturen wilden ruimte maken voor nieuwe winkel- en kantoorgebieden. Maar de bewoners van deze oude stadswijken kwamen in opstand. Hierna pasten de overheden hun beleid met succes aan.

Herman de Liagre Böhl
is historicus en schrijver.

De stadsvernieuwing kwam geenszins uit de lucht vallen. Zij was een reactie: een stormachtige weerslag die volgde op het naoorlogse tijdperk van krotopruijing en cityvorming. Toen de Tweede Wereldoorlog voorbij was en de wederopbouwfase achter de rug, bleek dat de oude wijken in de Nederlandse steden ernstig vervallen waren. De staat van onderhoud in grote delen van de bebouwde kom was beroerd. De bestuurders kozen aanvankelijk voor een bouwkundige oplossing: zij maakten zich op om een enorm fysiek, bouwtechnisch tekort weg te werken en bekommerden zich weinig om de sociale problemen die daarmee gepaard gingen. Zij sloopten de krotten in hun oude stadswijken, maar meestal zonder helder idee hoe het daarna verder zou moeten. Men dacht vaak aan moderne flatbouw voor de nieuw te bouwen woningen. Diezelfde beleidsmakers wilden ook nieuwe winkel- en kantoorgebieden bouwen in en rond hun centrum. Veel oude wijken waren eind negentiende eeuw opgetrokken volgens de zogeheten 'revolutiebouw' – goedkope bouw door particulieren – en waren er miserabel aan toe. Soms was er, op zachte bodem, zelfs niet gebouwd op heipalen. En dan waren er in de historische steden nog vervallen arbeidersbuurten uit de zeventiende en achttiende eeuw.

Gezicht op de achterzijden van enkele vervallen woningen aan de Oudwijkdwarfsstraat in Utrecht in 1951. Foto: Utrechts Archief.

Geen onderhoud

De woonkwaliteit nam verder af door de woningnood: de huizen werden uitgeleefd. De kwaliteit werd ook slechter omdat het naoorlogse beleid van lage huren veel eigenaren deed afzien van onderhoud. De oude stad stond in de jaren vijftig en zestig bij de bestuurders in een slecht daglicht. Voor sommigen was zij zelfs afgeschreven: ouderwets, onbereikbaar voor het verkeer, verderfelijk, ongezond en verre van modern. Daarbij veranderde in de oude volkswijken de samenstelling van de bevolking. Gezinnen trokken weg en ouderen, alleenstaanden en gastarbeiders gingen vanaf de jaren zeventig het beeld bepalen.

Grootschalige krotopruijing en sanering gaven in de jaren zestig en zeventig de toon aan. Soms werden zij gevolgd door cityvorming. Een bekend voorbeeld hiervan is Hoog Catharijne in Utrecht, waarvoor destijds een negentiende-eeuwse wijk is gesloopt om bouwgrond vrij te maken.

Wanneer alle cityvormingsplannen doorgang zouden hebben gevonden, hadden veel Nederlandse steden nu waarschijnlijk een uiterlijk gehad dat men vaak ziet in moderne steden in de VS: zaken- en winkelcentra, ontsloten door brede ringwegen aan de rand van de binnensteden. Daaromheen hadden dan brede gordels van flatwijken gelegen,

alsmede enkele eilanden met koopappartementen voor de meer welgestelden.

Maar het tij keerde en begin jaren zeventig ontstond er in veel Nederlandse steden verzet tegen dit overheidsbeleid. De aanleiding was de weerstand van bewoners van de oude wijken om te migreren. De saaie zakelijkheid van flatwijken, waarnaar zij 'verbannen' werden, stootte hen af, terwijl de groeikernen met nieuwe gezinswoningen voor hen te duur waren. Ze verwelkomden wel dat hun buurt vernieuwd ging worden, maar waren bang dat na sloop de nieuwbouwhuren te hoog zouden zijn. Er ontstonden actiegroepen tegen het gemeentelijke saneringsbeleid. De protesten waren even onverwacht als heftig. Oudere vakbonds- en partijkaders voerden hand in hand actie met in dezelfde buurt gevestigde studenten, kunstenaars en arbeiders, ondersteund door architecten en sociologen. Zij hanteerden geladen termen als 'kaalslag' en 'deportatie'. Beleidsmakers reageerden met verbazing en woede, maar gingen allengs overstag.

Het concept 'Buurtgericht bouwen' werd geboren. De buurtactivisten beschouwden de stad als woonplaats, ontmoetingscentrum en broedplaats van ideeën. Zij wensten de oude buurten intact te houden en wilden bouwen en renoveren ten behoeve van de buurtbevolking. Dit impliceerde meer goedkope woningen voor alleenstaanden en voor tweepersoonshuishoudens. Ook wilden ze de sociale banden in hun buurten versterken en vroegen ze om waardering voor de buurtsamenleving en om zeggenschap voor de bewoners. Ze streefden naar voldoende sociale en culturele voorzieningen en een veilige speelplek voor de kinderen. Bovendien wilden ze zelf meepraten over de bouw- en renovatieplannen. Deze 'kleinschalige' (op de buurtbewoners gerichte) stadsvernieuwing zou in de loop van de jaren zeventig in heel Nederland gemeengoed worden.

Verzet tegen de gemeente

Het verzet richtte zich in eerste instantie tegen de gemeentebesturen. In Amsterdam was dat onder andere door de bevolking van de Spaarndammerbuurt, de Dapperbuurt, de Nieuwmarktbuurt en de Pijp. In Rotterdam waren het vooral de inwoners van Crooswijk, Feijenoord en het Oude Westen. Zij bestookten de gemeentebesturen met eisen: inspraak en recht op terugkeer van de zittende bewoners in nieuwbouw of verbeterde woningen die passend en betaalbaar moesten zijn. Met andere woorden: honderd procent woningwetbouw met niet te hoge huren. De overheid reageerde eerst afwijzend. Dat gold overigens niet alleen voor de lokale bestuurders, maar ook voor de centrale overheid, met name voor de Centrale Directie van de Volkshuisvesting (CDV) die onder het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening viel. De bestuurders konden zich

Een tekening voor Tuinstad Slotermeer door architect Cornelis van Eesteren uit 1939. Pas in de jaren vijftig ging de eerste paal de grond in, het plan werd daarbij gewijzigd. De wijk kwam later op de Vogelaarlijst en is recent gerenoveerd.

moelijk voorstellen wat er moest gebeuren met woningbouw binnen de oude steden. Zij waren sinds de negentiende eeuw gewend geweest aan uitbreidingen. Het in de stad zélf bouwen waren zij ontwend. Omdat de organisatie, de regelgeving en het financiële instrumentarium van de bestuurders gericht waren op nieuwe woningen in uitbreidingsgebieden, kwam er de neiging om in de saneringsgebieden op dezelfde manier aan het werk te gaan. Dat was de zogeheten 'tuinstad-beweging in de oude stad': nieuwbouw neerzetten in de vorm van middelhoge etagebouw, zoals de naoorlogse flatwijken. De gemeentebestuurders en ook de woningcorporaties, de aannemers en de ontwerpers waren nu eenmaal vertrouwd met 'uitbreidingsbouwen'.

'De buurtactivisten wensten de oude buurten intact te houden en wilden bouwen en renoveren ten behoeve van de buurtbevolking'

Halverwege de jaren zeventig kwam er een nieuw beleid. Dat kreeg de geuzennaam 'Deltawerken voor de steden'. Kleinschaligheid, prioriteit voor het wonen en een zo gering mogelijke verstoring van de bestaande sociale en stedenbouwkundige structuur kregen de voorkeur boven de cityvorming, de bereikbaarheid van de stad voor auto's én grootschalige nieuwbouw van woningen. De eisen van de bewoners kwamen neer op de slogans 'Bouwen voor de buurt' en 'Baas in eigen buurt'. De stadsvernieuwing is uit deze tegenbeweging ontstaan en werd gemeengoed, ook onder invloed van veranderende opvattingen in bestuur ►

en politiek. Het concept betrof uitsluitend de vernieuwing van vooroorlogse wijken en niet de hele stad, zodat men ook had kunnen spreken van 'wijkvernieuwing' (waarmee bedoeld wordt: slechts de oude wijken).

Tijdens het kabinet-Den Uyl, dat regeerde van 1973-1977, werden verschillende rijkssubsidie-regelingen voor de woningbouw van kracht, waaronder in 1977 de belangrijke Interim Saldo Regeling (ISR). Met behulp van deze subsidie-regelingen is een groot deel van de Nederlandse vooroorlogse woningvoorraad verbeterd of vervangen. In 1985 kwam de Wet op de Stads- en Dorpsvernieuwing (WSDV) samen met de instelling van gemeentelijke stadsvernieuwingfondsen. Deze wet verving de ISR en zeventien andere regelingen, vooral van het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM), maar ook van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (WVC) en van Economische Zaken (EZ). Het beleid werd gedecentraliseerd naar gemeenten (en provincies), bij gelijkblijvende omvang van het aanzienlijke rijkssubsidiebudget.

Maatschappelijk klimaat

De 'Stedelijke Vernieuwing', die in 1997 van start ging, is de opvolger van de stadsvernieuwing, maar in de volksmond bleef de term 'stadsvernieuwing' gangbaar. Als belangrijke doelstellingen van de Stedelijke Vernieuwing golden het aanpakken van de leefbaarheid en het sociaal verheffen van de buurt via differentiatie. Het stimuleren van een goed maatschappelijk klimaat werd even belangrijk geacht als het opknappen of vervangen van woningen. Terwijl de stadsvernieuwing zich had voltrokken op het vlak van de wijken, ging het ditmaal om 'revitalisering' en 'functionele versterking' van de gehele stad – en wel vooral in economische zin.

'Twee decennia later was de stadsvernieuwing als een tornado door de steden geraasd en veel van haar revolutionaire elan kwijtgeraakt'

Wat hebben de 'Deltawerken voor de steden' opgeleverd? Omstreeks 1970 had de vernieuwing – die toen nog 'sanering en krotopruijing' heette – geleid tot veel politieke activiteiten. Radicale groepen waren de wijken ingetrokken en hadden actie gevoerd voor en met de bewoners. Stads-sanering was voor hen een manier om maatschappelijke veranderingen te bevechten. In de oude wijken zouden nieuwe vormen van democratie moeten komen. Twee decennia later was de stadsvernieuwing als een tornado door de steden geraasd en was zij veel van haar revolutionaire elan kwijtgeraakt: zij was vooral een technische operatie geworden en de medezeggenschap van

de buurtbewoners was opgedroogd. Dat nam niet weg dat de vernieuwing van de periode 1975-1995 indrukwekkend is geweest. Alleen al in kwantitatieve zin is het aantal gerenoveerde woningen en hele wijken die werden opgeknapt, een bijzondere prestatie. Belangrijk ook waren de kennis en ervaring die zijn opgedaan. Vanaf die tijd beschikte Nederland, met name in de steden, over een gekwalificeerd professioneel (vooral ambtelijk) kader. Karakteristiek voor de stadsvernieuwing was:

- Zo min mogelijk sloop of afbraak; geen nieuwe inrichting van de wijk, maar vooral herstel en vernieuwing van bestaande woningen en het directe woonmilieu, daarbij mikkend op een aanzienlijke kwaliteitsverbetering van de aanwezige woningvoorraad.
- Een programma met het accent op het wonen; voor andere functies zoals de bedrijfssector was er nauwelijks aandacht.
- Het programma was buurt- en wijkgericht, bestemd voor de zittende bewoners, die na tijdelijk onderdak elders in verband met de verbouwing weer zouden terugkeren naar de gerenoveerde buurt; inspraak en participatie van de bewoners was belangrijk.
- Het initiatief lag bij de overheid en de wooncorporaties, overeenkomstig de politieke overtuiging van de jaren zeventig omtrent de 'maakbaarheid' van de samenleving die vooral leefde bij de toen veelal linkse stadsbestuurders. Voor particuliere eigenaren en ondernemers was destijds geen actieve rol weggelegd.

Geen achterbuurten

Het resultaat van het megaproject kan worden samengevat in vijf woorden: Nederland kent geen achterbuurten meer. Natuurlijk zijn er nog de probleemwijken zoals de veertig die voorkomen op de lijst van oud-minister Ella Vogelaar (oktober 2009). Maar voor zover die vooroorlogs zijn,

is daar zodanig opgeknapt dat er in elk geval wat hun bouw betreft geen sprake meer is van krotwijken. De meeste huidige probleemwijken stammen trouwens uit de wederopbouwtijd of nog later – zoals de Bijlmer – en zijn bouwtechnisch gezien dus relatief nieuw. Dankzij de doelstellingen van het Nieuwe Bouwen – licht, lucht en ruimte – verdienen zij bouwkundig niet het stempel ‘achterbuurten’.

Piet Mollema, een betrokken rijksambtenaar, merkte bij zijn pensionering in 2005 in zijn afscheidboek op:

‘De stadsvernieuwing heeft de (bestaande, centrale) stad weer attractief gemaakt. Wie nu door oudere stadsdelen loopt in welke Nederlandse stad ook, kan zich niet meer voorstellen wat een verveloze, krakkemikkige, bouwvallige rotzooi er veertig jaar geleden overal te zien was. Toen de stadsvernieuwing begon, heette het eerst ‘krot-opruiming’. Het werk is sindsdien zo grondig gedaan, dat het woord ‘krot’ historisch is geworden. Krotten komen niet meer voor. De laatste Kwalitatieve Woning Registratie 2000 (KWR, Ministerie van VROM, 2002) stelt zelfs vast dat in de voormalige stadsvernieuwingswijken in de grote steden de bouwkundige woningkwaliteit beter is dan het gemiddelde van de hele Nederlandse voorraad. Zeker even opmerkelijk is het dat die technische kwaliteit thans in het algemeen goed wordt onderhouden. In alle wijken zijn tegenwoordig steigers voor een nieuwe schilderbeurt te vinden. De treurige situatie van de jaren vijftig was juist een gevolg van tientallen jaren achterwege laten van onderhoud.’

Dankzij de stadsvernieuwing én de stedelijke vernieuwing hebben de meeste steden nu een levendige historische binnenstad, omringd door dichtbebouwde, goed opgeknapte en gemoderniseerde negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse wijken. In die gordel van vooroorlogse buurten bevindt

zich een grote voorraad betaalbare woningen. Er leeft een bevolking die qua inkomen, scholing en etniciteit gemengd is. Met deze stadsvernieuwing is een grote prestatie geleverd. Volgens het onderzoeksrapport *Stadsvernieuwing in de jaren tachtig* dat in opdracht van het ministerie van VROM werd opgesteld, is er in dit beleidsproces alleen al in de jaren 1980-1989 in totaal 105 miljard gulden geïnvesteerd. Ongeveer een derde deel daarvan is door het Rijk opgebracht en twee derde door eigenaren (waaronder de corporaties), huurders en gemeenten. In vergelijking met andere Europese landen komt Nederland met die investeringen als hoogste uit de bus.

De stadsvernieuwing en de stedelijke vernieuwing duurden vanaf het begin van de jaren zeventig tot omstreeks 2005. Tijdens de eerste fase werd het stadsvernieuwingsbeleid geformuleerd en kreeg het gestalte, ruwweg tussen 1970 en 1980. In die tijd speelden zich de meeste conflicten af en werden de heftigste discussies gevoerd, zowel in de buurten als in de politiek. Rond 1980 kwam de stadsvernieuwing in het centrum van de publieke en vooral van de politieke belangstelling. Ondanks de gigantische kosten die deze operatie met zich meebracht, was er een breed draagvlak. Het daaropvolgende decennium was de tijd van de productie. De prioriteit van de woningbouw was toen zelfs politiek onaantastbaar; in de bezuinigingsronden van de jaren tachtig stond dat vast. Daarna ebden de aandacht en de inzet geleidelijk weg. De periode 1980-1985 was het tijdvak van de oplossingen. In die laatste vijf jaar is er het meeste gepresteerd. Na de inwerkingtreding van de Wet op de Stads- en de Dorpsvernieuwing (1985) is de fase van het beheer aangebroken, waarin de nadruk kwam te liggen op het zeker stellen van de verworvenheden. Ook de stedelijke vernieuwing viel onder de beheerfase; en die duurde dus tot omstreeks 2005. ■

Linkerpagina: De Koninginnekerk in Rotterdam, op de grens van de wijken Kralingen en Crooswijk, moest in 1972 wijken voor de stadsvernieuwing. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
Boven links: Er was veel protest tegen de sloop. Op 19 januari bezetten jongeren de kerk. Foto: Rob Mieremet/Anefo, Nationaal Archief.
Boven rechts: Het protest mocht niet baten, op 22 maart werd de laatste toren van de Koninginnekerk opgeblazen. Foto: Collectie Ary Groeneveld, Stadsarchief Gemeente Rotterdam.

Benedictus en Franciscus

Gesprekken tussen twee verschillende mannen die allebei paus werden

Soms maken ze een film die gewoon klópt: de encenering is prachtig, de dialogen zijn vloeiend, de acteurs zijn uitstekend gecast, je kunt niet stoppen met kijken. *The Two Popes* is zo'n film.

Tessa Vrijmoed is docent Latijn en Grieks in Rome en auteur van het boek 'Opnieuw het Colosseum voorbij'.

Door afstand te doen van zijn rol als paus in 2013 heeft Joseph Ratzinger zijn pagina's in de geschiedenisboeken gemarkeerd. Het was al zeker zesmaal eerder voorgekomen dat een paus zijn ambt neerlegde, maar de laatste keer was zeshonderd jaar eerder. Bovendien is Benedictus XVI de eerste paus ooit die vrijwillig aftrad, dus deze eenentwintigste-eeuwse gebeurtenis is werkelijk uniek.

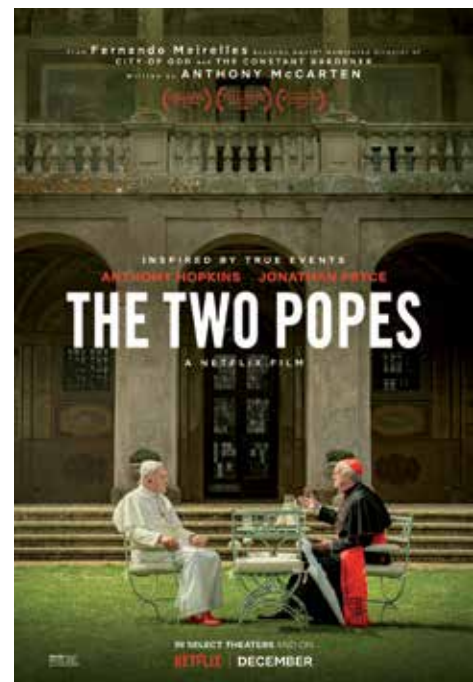
Het is onder andere om die redenen te begrijpen dat filmmakers voor dit verhaal warm liepen. Het verhaal van een paus die besluit met zijn functie als wereldleider te stoppen. En het verhaal van de botsing met, en aantrekkingskracht tot zijn zo verschillende opvolger, een man die al jaren op de achtergrond in het leven van de paus aanwezig was.

Benedictus en Franciscus

The Two Popes bestaat voor een groot deel uit gesprekken tussen Benedictus XVI en Jorge Bergoglio. Fictieve gesprekken

voornamelijk, al gaan ze uit van de reële toespraken en geschreven teksten van de mannen in kwestie. Dit spelen met wat er gezegd zou kunnen zijn, het tussen de regels van de geschiedenis door fantaseren, dat doen regisseur Fernando Meirelles en scriptschrijver Anthony McCarten fantastisch. Laatstgenoemde heeft door zijn scherpe dialogen maar liefst drie Oscarnominaties op zijn naam staan.

Als de paus en de kardinaal samen door de pauselijke tuin in Castel Gandolfo wandelen en hun tegenstrijdige karakters naar voren komen, hang je als kijker aan hun lippen. De twee heren dienen elkaar keer op keer van repliek en de conservatieve visie op belangrijke zaken van de één versus de liberale visie van de ander zijn evident, terwijl de oneliners elkaar in hoog tempo opvolgen. Maar ook – of misschien wel helemaal – als Benedictus XVI en Bergoglio het over ditjes en datjes hebben (de Beatles, voetbal, eten) is het voor de kijker smullen. Dat komt onder andere

The Two Popes (2019)

Regie: Fernando Meirelles

Taal: Engels, Spaans, Italiaans

Duur: 125 minuten

door de vele close-ups, die de acteurs Anthony Hopkins (altijd uitmuntend) en Jonathan Pryce (in 1996 al eens een Argentijn in *Evita*) van hun beste kant en haast identiek aan hun werkelijke personages laten zien. Benedictus XVI verwarmt, ondanks zijn stugge karakter, meermaals de harten van de kijkers, zoals wanneer hij op een avond zijn liefde voor muziek openbaart en een Berlijns cabaretliedje speelt. Ook Bergoglio laat ons meer dan eens glimlachen, zoals die keer dat hij vriendschap sluit met de pauselijke tuinman of die keer dat hij op het punt staat

Hieronder en op de rechterpagina: Scène uit *The Two Popes*.

Bruikbare scènes

■ 03.57-08.24:

2005. Paus Johannes Paulus II sterft. We zien de uitvaartprocessie en horen in vogelvlucht waar de overleden paus voor stond. De kardinalen maken zich klaar voor het conclaaf, journalisten van over de hele wereld verslaan deze korte maar spannende periode tussen het overlijden van de ene en het verkiezen van de andere paus.

■ 1.09.57-1.23.37:

1976. Vanuit de Sixtijnse Kapel krijgen we een shockerende confessie van kardinaal Bergoglio aan paus Benedictus XVI te horen. Bergoglio vertelt over de Vuile Oorlog, de militaire dictatuur in Argentinië, waartegen hij, naar eigen zeggen, als jonge priester te weinig heeft gevochten en hierdoor een vreselijk lot over zijn vrienden heeft afgeroepen.

■ 1.23.38-1.28.09:

1983. De dictatuur is voorbij en Bergoglio wordt door zijn meedelingen van zijn autoriteit ontdaan. Verbannen naar de bergen brengt hij een moeilijke tijd van zelfreflectie door, waarbij het aanhoren van honderden biechten een grote rol speelt. Zowel deze als de voorafgaande periode zijn van essentieel belang voor een beter beeld van de latere paus Franciscus.

zijn tanden in een stuk pizza te zetten, maar daarvan steeds weerhouden wordt door het lange dankgebed van de paus.

Dwalen door het Vaticaan

Net als in *Habemus Papam* uit 2011, een film waaraan *The Two Popes* in het begin doet denken, vond ik het, met mijn werker-ervaring in Vaticaanstad, erg leuk om bepaalde locaties op het witte doek uitvergroot te zien. Daarbij zal ik nooit vergeten hoe ik aan het werk was in de Sint-Pieter op het moment dat het nieuws van Benedictus' abdicatie naar buiten kwam: een collega fluisterde mij dit toe, waarna ik in stuntelend Frans aan de groep die ik op dat moment aan het rondleiden was, moest vertellen wat er aan de hand was. Dat de twee pausen – want dat kardinaal Bergoglio uiteindelijk paus Benedictus XVI opvolgde, weet iedereen – samen een hap eten, terwijl slechts een muur hen scheidt van de mensenmassa in de Sixtijnse Kapel, is heerlijk om je voor te stellen. Komisch is het ook als de toekomstige paus Franciscus het heeft over de

heilige Franciscus, die volgens hem graag de tango had geleerd. En op het moment dat je je afvraagt: 'Wat spreken die twee eigenlijk goed Engels', beklaaft de een zich tegenover de ander over al die uitzonderingen in de Engelse taal.

Gesprekken en Gods stem

Zou Benedictus XVI in het echt ook zo eerlijk zijn geweest naar Bergoglio toe? Zou hij hem hebben toevertrouwd dat hij Gods stem niet meer hoorde en meende niet meer te mogen zitten op Petrus' stoel? Ongetwijfeld hebben de filmmakers zich vrijheden gepermitteerd die niet helemaal met de werkelijkheid overeenkomen. Maar dat mag in de filmwereld en daarom geef ik een paar voorbeelden van gesprekje's die aannemelijk klinken en bovendien empathie bij de kijker creëren:

' *Nothing is static in nature, not even God. God changes. He moves towards us.*

- *Where should we find Him then? Perhaps we'll find God over there, on the journey. I'll introduce you to Him.'*

(Als Benedictus XVI met zijn wandelstok een schaduwplek in de tuin aanwijst.)

' *You're very popular.*
- *Oh, I just try to be myself.*
- *Whenever I try to be myself, people don't seem to like me very much...'*

Dit alles maakt van *The Two Popes* filmisch gezien een groot succes. De film is erin geslaagd mij te onderhouden door inzage te geven in het leven van een paus en dat van een kardinaal, rollen waarvan ik mij amper kan voorstellen wat ze inhouden. De film is bovendien het resultaat van de synthese van goed decor, juiste belichting, realistische kleding, naadloze make-up, een uitnodigende soundtrack, geloofwaardige personages, knappe acteurs en al die andere aspecten die nodig zijn om een film tot een succes te maken. ■

Inspiratie voor de Romereis

Meer recensies over films en boeken die zich in Rome afspelen? Lees *Opnieuw het Colosseum voorbij* van Tessa Vrijmoed, verschenen in juli 2020. Het boek bevat reisverhalen en biedt daarnaast inspiratie, lees- en boekentips, maar ook praktische ideeën voor wie naar Rome komt.

Afbeelding 1.
Marind-anim meisjes.
Bron: Erfgoedcentrum voor Nederlands Kloosterleven, het provinciaal archief van de Missionarissen van het Heilig Hart.

Kinderen in beeld

Historische leefwerelden bekijken

De kans is groot dat de foto's bij dit artikel u een wat ongemakkelijk gevoel bezorgen. Drie jonge vrouwen, meisjes eigenlijk nog, die zich voor uw ogen omdraaien. Ze staan strak in het gelid, de spieren aangespannen, met de blik recht op de lens gericht. Hun lichamen zijn, naar Europese maatschaven althans, grotendeels onbedekt.

Wat maakt dit beeld ongemakkelijk, behalve de nagenoeg onbeperkte mogelijkheid om onze blik over de lichamen van deze jonge vrouwen te laten dwalen? Het zijn afbeeldingen die we herkennen uit en kunnen plaatsen in een etnografische traditie. Deze foto's zijn niet gemaakt op verzoek van de meisjes; de strakke poses zijn onmiskenbaar geregisseerd door de fotograaf. Deze portretten zijn niet bedoeld om individuen, maar om een type vast te leggen.

Fotografie is in koloniale contexten decennialang gebruikt om groepen mensen en hun cultuur vrij letterlijk 'ten toon te stellen'. Dat maakt koloniale fotografie een beladen bron. De inherente en ongelijke machtsverhouding die het kolonialisme en zijn erfenissen typeert, dringt zich misschien in geen enkele andere bron zo onvermijdelijk aan ons op. Vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw hebben invloedrijke denkers als Roland Barthes, John Berger, Martha Rosler, Allan Sekula, Susan Sontag en John Tagg erop gewezen hoe fotografie door natiestaten is gebruikt voor propaganda, surveillance en controle. Er is uitgebreid onderzoek gedaan naar antropologisch, missionair en koloniaal gebruik van fotografie om mensen te stereotyperen, te categoriseren en te classificeren. Mogen wij wel naar deze beelden kijken, of maakt het kijken ons expliciet medeplichtig? Zijn ze slechts een neerslag van ongelijkheid? Is het mogelijk deze fotografische afbeeldingen los te zien van het raamwerk waarin zij zijn geproduceerd?

Gelaagde bronnen

In foto's als historische bron ligt veel meer besloten dan *representatie* alleen. Vele antropologen, filosofen en sociologen hebben aangetoond dat foto's complexe, gelaagde, multidimensionale bronnen zijn. De laatste jaren is er, onder meer geïnspireerd door het baanbrekende politiek-filosofische werk van Ariella Azoulay, een groeiend onderzoeksveld aan het ontstaan rondom fotografie als medium waarmee juist onderdrukte populaties aanspraak kunnen doen op (vormen van) burgerschap.¹ Azoulay ziet fotografie in de eerste plaats als een gebeurtenis. Een foto bevat altijd sporen van de handelingen van alle betrok-

kenen bij die gebeurtenis. Daardoor kan een foto niet alleen in nieuwe contexten steeds nieuwe betekenissen krijgen – zelfs betekenissen die tegen de originele intenties van bepaalde betrokkenen in gaan – maar daardoor is het ook mogelijk om fotografie te gebruiken om gefotografeerde personen als handelende individuen, als actoren, centraal te stellen in historisch onderzoek.

Hoewel de foto's van de meisjes niet bedoeld waren om individuen vast te leggen, wil ik betogen dat ze een bijzonder waardevolle inkijk bieden in het leven van de afgebeelde mensen. Voor mijn promotieonderzoek (2017-2022) gebruik ik het fotografisch archief van de katholieke missie op Nederlands-Nieuw-Guinea om, aan de hand van alledaagse praktijken, handelingen en ontmoetingen, de positie van kinderen in koloniale beschavingsprojecten in kaart te brengen.

Onderzoek heeft uitgewezen dat kinderen de voornaamste spil waren in deze projecten en uiteenlopende rollen vervulden (Vallgård, 2015; Pomfret, 2016). Evenwel is de aanwezigheid van ►

Marleen Reichgelt is promovendus aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Dit artikel is een bewerking van een lezing op 10 mei 2019 op de studiedag van BENGGO. Een uitgebreidere, Engelstalige versie verschijnt in *BMGN: Low Countries Historical Review* 135:3 4 (2020).

¹ Enkele recente monografieën: Ariella Azoulay, *Potential History: Unlearning Imperialism* (London 2019); Tina M. Campt, *Listening to Images* (Durham 2017); Thy Phu, *Picturing Model Citizens: Civility in Asian American Visual Culture* (Philadelphia 2011); Jennifer Bajorek, *Unfixed: Photography and Decolonial Imagination in West Africa* (Durham 2020); Gabrielle Moser, *Projecting Citizenship: Photography and Belonging in the British Empire* (Pennsylvania 2019).

2 Dit is af te leiden uit verschillen in de klederdracht tussen de twee foto's. Dit soort veelzeggende details worden pas (goed) zichtbaar door de mogelijkheid om digitaal in te zoomen op scans met hoge resolutie. In mijn proefschrift sta ik uitgebreider stil bij de methodologische implicaties.

3 De samenleving van de Marind-anim was onderverdeeld in naar sekse gescheiden leeftijdsklassen, waarbij elke klasse zijn eigen kenmerkende dracht had.

4 Mijn onderzoek is gebaseerd op een database waarin ik circa 1300 foto's van de missie op Nederlands-Nieuw-Guinea heb gescand, beschreven en onderzocht.

5 Deze informatie is gebaseerd op dagboeken en correspondentie in het provinciaal archief van de Missionarissen van het Heilig Hart, ondergebracht bij het Erfgoedcentrum voor Nederlands Kloosterleven, AR-P027, inv. nrs. 5005 5009, 5012, 5790.

kinderen in koloniale archieven vaak marginaal, anoniem en indirect, waardoor er weinig bekend is over de dagelijkse praktijk van deze beschavingsprojecten.

Kijken of bekijken

Het is mijn bedoeling om, met behulp van Azoulay's methode, koloniale foto's van jonge mensen te analyseren als momentopnames waarin tal van gebeurtenissen en handelingen zijn vastgelegd. Azoulay noemt haar methode *watching photography*, waarmee zij een breuk met *looking at photography* betoogt en ervoor pleit om ook de temporele en ruimtelijke dimensies waarin de deelnemers in de gebeurtenis van de fotografie zich bewegen in ogenschouw te nemen.

Het contrast tussen de twee termen valt niet een-op-een te vertalen, maar in het Nederlands zou je over *kijken* in plaats van *bekijken* kunnen spreken. Om door een lens van mobiliteit naar foto's te kijken, om beweging te ontwaren in statische momentopnamen, is contextuele informatie van groot belang. Aan de hand van twee foto's wil ik de handelingen en ontmoetingen van gefotografeerde jeugd door tijd en ruimte traceren, om zo stil te staan bij de vraag op welke manieren foto's kunnen worden ingezet om iets te achterhalen van de leefwereld van kinderen die opgroeiden onder koloniaal bewind.

Meer beweging

We keren terug naar de jonge vrouwen waar dit stuk mee begon. Om de foto in termen van beweging te kunnen benaderen, plaats ik er een andere foto naast (zie afbeelding 3). Ditmaal zien we vier meisjes. De jonge vrouw die op de eerste foto geheel links stond, is nu de derde van links. Degene die op de eerste foto geheel rechts stond, is nu de eerste van links. Er zit al meer beweging in deze foto. De poses en compositie zijn nog steeds star en geregisseerd, maar er zijn ook tal van subtiele sporen van beweging vastgelegd. We zien handen friemelen, ogen die knipperen, hoofden die opzij worden getild.

De fotograaf is niet de hoofdpersoon van dit verhaal – wat kunnen de fotografische momenten ons vertellen over deze meisjes?

Ook tussen de foto's is de beweging onmiskenbaar: nadat we de jonge vrouwen eerst om zagen draaien, zien we ze nu op verschillende locaties, op verschillende dagen poseren.² Deze details maken het al makkelijker om te *kijken* in plaats van te *bekijken*. Maar waar kijken we nu eigenlijk naar? Deze twee foto's zijn ongeveer 115 jaar geleden genomen, in het zuiden van de toenmalige kolonie Nederlands-Nieuw-Guinea. De zuidkust van het

enorme gebied werd vanaf 1902 permanent bezet door de Nederlanders, met de oprichting van de militaire post Merauke. In 1905 vestigden de eerste missionarissen zich in het gebied, Nederlandse leden van de oorspronkelijk Franse missiecongregatie van de Missionarissen van het Heilig Hart van Jezus, afkomstig uit Tilburg. In de eerste jaren waren er slechts vier missionarissen, twee paters en twee broeders. Zij werkten vanuit een kleine missiestatie aan de rand van Merauke onder de lokale bevolking, de Marind-anim.

Onderzoek naar leeftijdsklassen

De gebouwen op de achtergrond van de foto's zijn onderdeel van de eerste missiestatie in Merauke, die tot 1910 in gebruik was. De overste van de missie, Henricus Nollen (1870-1951), had grote interesse in etnografisch onderzoek en begon vanaf 1906 de verschillende leeftijdsklassen van de Marind-anim te fotograferen.³ Dit resulteerde in een rijk geïllustreerd artikel in het hoogstaande antropologische tijdschrift *Anthropos* in 1909, waarin hij de dracht en haartooien per leeftijdsklasse nauwgezet beschrijft (Nollen, 1909). We weten dus waar, wanneer, door wie en met welk doel de foto's zijn genomen. Maar pater Nollen is niet de hoofdpersoon van dit verhaal – wat kunnen de fotografische momenten ons vertellen over deze meisjes? Welke acties, praktijken en ontmoetingen liggen in deze beelden besloten? Ik wil allereerst stilstaan bij de evidente tocht van

de meisjes naar de missiestatie. Deze jonge vrouwen behoren allen tot de leeftijdsklasse van *wahuku* (meervoud: *wahuki*). Een meisje werd *wahuku* bij de eerste lichamelijke tekenen van puberteit en bleef *wahuku* tot ze ongeveer 18 jaar was, wanneer ze als volwassen werd beschouwd. De weinige documentatie over het leven van *wahuki* rondom het fin de siècle vermeldt eigenlijk niet meer dan dat zij niet meer met jongens speelden en hun moeder hielpen met (veelal ongespecificeerde) huishoudelijke taken.

Deze foto's tonen de jonge vrouwen niet alleen buiten de huiselijke of familiale context, maar zelfs in het centrum van het Nederlands koloniaal bestuur. Aangezien deze *wahuki* op verschillende momenten zijn gefotografeerd, lijkt het er bovendien op dat deze bezoeken niet incidenteel waren. Het dichtstbijzijnde dorp was veertig minuten lopen, de meeste een stuk verder. Deze foto's zijn een indicatie dat ook relatief jonge adolescenten de bewegingsvrijheid hadden om met leeftijdsgenoten te reizen.

Sociale levens

De ontmoetingen op de foto bieden tevens inzicht in het sociale leven van de *wahuki*. Hoewel veel literatuur *wahuki* alleen noemt in verband met moeders en andere vrouwelijke familieleden, zijn *wahuki* op de missiefoto's vrijwel exclusief met leeftijdsgenoten te zien.⁴ Dit betekent niet dat ze niet het grootste deel van hun tijd met hun moe-

der doorbrachten, maar toont in ieder geval aan dat ze daarnaast andere relaties onderhiielden. Daarnaast is er de ontmoeting, het contact, tussen de jonge vrouwen en de buitenlandse, oudere mannen. Deze ontmoeting is in dit geval onlosmakelijk verbonden met de praktijk van fotografie. De Marind-anim in de omgeving van Merauke waren goed bekend met het fotografisch proces. Zoals gezegd fotografeerde pater Nollen veelvuldig, en ontwikkelde de foto's zelf in een donkere kamer op de missiestatie, die veel bekijks trok. Soms maakten de missionarissen zelfs afspraken met mensen om hen op een later tijdstip in Merauke te fotograferen.⁵ Aan de schaduwen op bovenstaande foto's is te zien dat ze aan het eind van de dag zijn genomen. Dit geldt voor het merendeel van Nollens foto's op de missiestatie.

'De foto's tonen de jonge vrouwen niet alleen buiten de familiale context, maar zelfs in het centrum van het Nederlands koloniaal bestuur'

Een mogelijke verklaring is dat hij 's ochtends meestal op pad was; een andere verklaring is dat de lichtinval rond dit tijdstip gunstig was. Het is hoe dan ook niet uit te sluiten dat ook deze twee foto's 'op afspraak' zijn gemaakt, en dat de *wahuki* de missiestatie bezochten met de intentie zich te laten fotograferen. ▶

Links: Afbeelding 2. De Marind-anim meisjes op hun rug gefotografeerd. Hierboven: Afbeelding 3. Marind-anim meisjes. Bron: Erfgoedcentrum voor Nederlands Kloosterleven, het provinciaal archief van de Missionarissen van het Heilig Hart.

Intrigerende pluimen

Er zijn ook andere mogelijke aanleidingen voor het bezoek, maar hier wordt het speculatieve gehalte hoger. Naast de vrij eenduidige bewegingen en ontmoetingen die ik hierboven beschreef, bevatten de foto's ook nog sporen van andere praktijken, die lastiger te duiden zijn. Een intrigerend voorbeeld zijn de tasjes en de pluimen van de meisjes. De pluimen heb ik op geen enkele andere foto gezien – werden ze ergens voor gebruikt, zijn ze door Nollen in de handen gedrukt ter opsmuk, of hebben de *wahuki* ze onderweg ergens geplukt om zich mee te vermaken?

'Foto's bieden een directe connectie met individuen die elk op hun eigen manier bij historische processen betrokken waren'

Het doel van de tassen is duidelijk: het vervoeren van goederen. Maar wat vervoerden deze jonge vrouwen? Marind werden vaker met tassen gefotografeerd op de missiestatie. Kokosnoten en andere voedingsmiddelen werden regelmatig met de diverse handelaren in Merauke geruild tegen bijvoorbeeld tabak en ijzer. Is dat ook wat deze *wahuki* hebben gedaan, waarna ze bij de missiestatie stopten om nog wat te drinken voordat zij de terugreis aanvaardden? Of hadden zij wellicht rijst of tabak van de missionarissen ontvangen, als vorm van betaling voor het poseren?

Een laatste reden die de meisjes gehad kunnen hebben voor hun bezoek is te vinden rond de enkel van de eerste *wahuku* van links op afbeelding 3. Zij lijkt te zijn verbonden. Net als veel van hun collega's wereldwijd, gebruikten ook de missionarissen in Merauke gezondheidszorg om vertrouwen en aanzien te winnen (Van Osselaer e.a., 2017). Op hun rondes door de kustdorpen verzorgden de priesters vaak wonden.

Strengere richtlijnen

Mochten de *wahuki* inderdaad naar de statie komen om zich te laten verbinden, dan wijst dat op een zekere vertrouwensband. De geschreven bronnen in het missiearchief reppen in veel mindere mate over de omgang met meisjes en vrouwen dan over de omgang met jongens en mannen. In de strenge naar sekse gescheiden leefwerelden van de religieuze instituten, specifiek voor mannelijke religieuzen die vanaf hun twaalfde levensjaar al naar kleinseminarie of juvenaat gingen, golden strenge richtlijnen voor de omgang tussen mannen en vrouwen. In tegenstelling tot de correspondentie en rapporten van de missionarissen, tonen de foto's in het archief echter jongens en meisjes, mannen en vrouwen, van vrijwel alle leeftijden, zowel in de kustdorpen als op de missiestatie – een indicatie van regulier contact in verschillende contexten.

Als we het perspectief van de fotograaf en het vroegere gebruik van deze foto terzijde kunnen schuiven – niet als oninteressant of irrelevant, maar als belemmerend in *kijken*, in het zien van andere betekenissen in deze foto's – dan kan de grondige analyse van een paar foto's al nieuwe inzichten bieden, nieuwe vragen oproepen, en informatie uit geschreven bronnen nuanceren. Maar, naast de feitelijke informatie die de systematische analyse van foto's oplevert, is er nog een cruciaal aspect dat fotografie een unieke historische bron maakt: foto's maken mensen zichtbaar. Foto's bieden een directe connectie met individuen die elk op hun eigen manier bij historische processen betrokken waren. Bij de mogelijkheden die dat biedt voor historisch onderzoek sta ik elders stil (Reichgelt, 2020). Hier wil ik graag afsluiten met het volgende: het is ongemakkelijk om naar deze lichamen te kijken. Tegelijkertijd is fotografie een waardevolle historische toegang tot wat Tina Campt '*muscular tensions of empire*' noemt, een koloniaal spanningsveld van kwetsbaarheid en frictie. De lichamen van jonge mensen – waar deze lichamen zich bevonden, de vaardigheden die zij leerden, de kleding die zij droegen – waren de inzet van vele jaren van koloniale bewind. Foto's zijn een onmisbare bron als we deze inzet, maar ook de consequenties van die strijd, willen kennen en begrijpen. ■

Literatuur

- Azoulay, A.** (2019), *Potential History: Unlearning Imperialism*, Londen.
- Bajorek, J.** (2020), *Unfixed: Photography and Decolonial Imagination in West Africa*, Durham.
- Campt, T.** (2017), *Listening to Images*, Durham.
- Moser, G.** (2019), *Projecting Citizenship: Photography and Belonging in the British Empire*, Pennsylvania.
- Nollen msc, H.**, 'Les différentes classes d'Age dans la société kaia-kaia, Merauke, Nouvelle Guinée Néerlandaise', *Anthropos*, 4 (1909), pp. 556-573.
- Phu, T.** (2011), *Picturing Model Citizens: Civility in Asian American Visual Culture*, Philadelphia.
- Pomfret, D.** (2016), *Youth and Empire: Trans-Colonial Childhoods in British and French Asia*, Stanford CA.
- Reichgelt, M.**, 'Children as protagonists in colonial history: watching missionary photography', *BMGN: Low Countries Historical Review* 135 (2020), 34 [te verschijnen].
- Vallgård, K.** (2015), *Imperial Childhoods and Christian Mission: Education and Emotions in South India and Denmark*, Basingstoke.
- Van Osselaer, T., De Smaele, H. en Wils, K.** (2017), *Sign or symptom? Exceptional Corporeal Phenomena in Religion and Medicine in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Leuven.

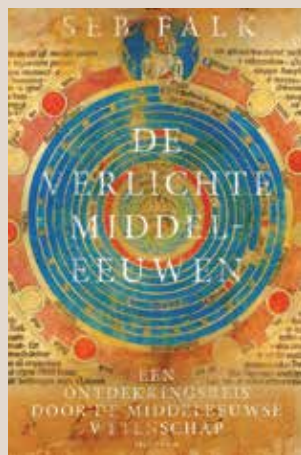
Atlas van de wereldgeschiedenis.

De geschiedenis van de mensheid in 515 kaarten

Christian Grataloup
Met duidelijke teksten en duidelijke kaarten is de gehele wereldgeschiedenis in dit mooie boek opgenomen. Het zijn niet alleen landkaarten, ook veranderingen door de geschiedenis heen worden op kaarten weergegeven.
Nieuw Amsterdam | € 34,99

De verlichte middeleeuwen. Een ontdekkingsreis door de middeleeuwse wetenschap

Seb Falk
Ook in de middeleeuwen waren er vele wetenschappers actief (bijvoorbeeld Johannes Westwyk) die zelf onderzoek deden. Dit boek kan goed gebruikt worden om bepaalde aspecten van de middeleeuwse samenleving uit te leggen.
Spectrum | € 34,99

In dienst van de nazi's. Gewone mensen als gewelddadige collaborateurs

Paul van de Water
Tien portretten van Nederlanders die maar wat graag meededen met de Duitsers. Hoe kunnen 'gewone' mensen verworden tot nazibeulen?
Omniboek | € 25,00

Spionkoppen. Inlichtingenleiderschap in elf portretten

Paul H.A.M. Abels
In elf portretten worden de 'bazen' van de BVD en AIVD neergezet; met zeer veel oog voor de tijd waarin zij werkten en met welke uitdagingen zij te maken kregen.
Prometheus | € 24,99

Gesproken geschiedenis. Toespraken die de wereld hebben veranderd

Simon Sebag Montefiore
U kent de schrijver waarschijnlijk van zijn prachtige boeken en romans over Rusland en Jeruzalem. In dit boek staan vele toespraken door de eeuwen heen (ook recente van onder andere Rutte en Grunberg) die worden uitgelegd en in hun tijd geplaatst.
Spectrum | € 22,99

Treblinka 1943. Het verhaal van de opstand in het vernietigingskamp

Michał Wójcik
Bijna een miljoen mensen werden vermoord in dit kamp dat op honderd kilometer van Warschau lag. In dit boek wordt de opstand gereconstrueerd van 2 augustus 1943 die er uiteindelijk voor zorgde dat het kamp werd ontmanteld.
Omniboek | € 22,50

De Bourgondische vorsten (1315-1530)

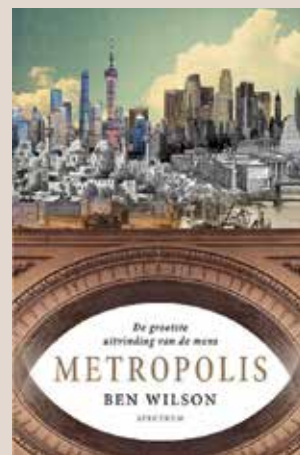
Edward De Maesschalck
De Bourgondiërs zijn populair: ook dit boek past in die trend. Zeven hertogen worden in dit prettig leesbare (en overzichtelijke) boek tot leven gebracht.
Davidsfonds | € 22,99

Metropolis. De grootste uitvinding van de mens

Ben Wilson
Dat de meerderheid van de mensen inmiddels in een stad woont, mag bekend zijn. Maar hoe dat zo ontstaan is en op welke wijze de steden zich hebben ontwikkeld en gaan ontwikkelen, is minder bekend. Van niet meer bestaande steden (Tenochtitlan) tot steden die van onder 700 miljoen kubieke meter gruis toch weer opklauterden (Warschau) komen in

dit werk naar voren. Een boeiend boek!
Spectrum | € 49,99

De eeuw van Jan de Lichte. Misdaad, verraad en revolutie in de 18de eeuw

Elwin Hofman (red.)
Een wereld van tegenstellingen komt naar voren: rijkdom, overvallen, seksueel geweld, geloof en bijgeloof, en langzaam doorsijpelende verlichtingsidealen.
Vrijdag | € 20,00

Het Niemann Album. Foto's van vernietigingskamp Sobibor

Martin Cüppers e.a.
Pas onlangs werden foto's ontdekt van de (plaatsvervangend) kampcommandant Johann Niemann, die tijdens de opstand werd vermoord. Het is een inkijk in de ziel van een SS'er waar je van gaat huiveren.
Verbum | € 29,50 ■

Onder redactie van **Ben Vriesema.**

De fiets als verbinder

Foto's uit Frans-Algerije tonen gemengde samenleving

Tussen 1954 en 1962 woedt er een wrede oorlog in Algerije waarmee het land uiteindelijk zijn vrijheid weet te verkrijgen. Het gangbare beeld, van een rond die periode streng gescheiden Arabische en Europese bevolking, verdient echter nadere beschouwing.

Niek Pas is universitair docent Nieuwste Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Dit artikel maakt deel uit van een onderzoeksproject naar betekenissen van fiets- en wielercultuur in Algerije. Medio 2021 verschijnt bij uitgeverij Wereldbibliotheek de monografie *De Ronde van Algerije. Een geschiedenis (1867-heden)*. Met dank aan Rimko van der Maar.

Ali Sayah en Pierre Alonzo, een dagje aan het strand, Tipaza, augustus 1964. Bron: Privécollectie Pierre Alonzo.

Op het eerste gezicht is het een onbeduidende foto. Een strandkiekje zoals er ontelbare bestaan. Strandplezier van twee twintigers. Het zijn Ali Sayah (1934-2019) en Pierre Alonzo (1937). Een Algerijn en een Europeaan, beiden geboren en getogen in Algiers. De foto is genomen op 9 augustus 1964 op het strand van Tipaza, een badplaats ten westen van Algiers, tevens vermaard om zijn Romeinse ruïnes. De Franse filosoof en schrijver Albert Camus kwam er graag. Uit Camus' werk kennen we het Algerijnse strand als gesegregeerd zand: vermaak voor Europeanen, verboden voor inheemsen. Een onheilsplek, denk maar aan de strandmoord op de naamloze Arabier uit Camus' beroemde boek *L'étranger* (*De vreemdeling*).

Maar Ali en Pierre vertellen een ander verhaal. Over een vriendschap, ontstaan in het amateurwielrennen van de Algérois, nota bene tijdens de

onafhankelijkheidsoorlog (1954-1962). Ali, van eenvoudige Arabische komaf, en Pierre, jongste zoon van een bouwondernemer uit volkswijk Hussein Dey, die tevens oprichter was van Union Cycliste d'Hussein Dey (UCHD). Dat was een gemengde vereniging. De vriendschapsrelatie tussen Ali en Pierre geeft inzicht in het sociale weefsel van Frans-Algerije. De koloniale samenleving was niet alleen maar een ruimte waar Europeanen en Arabieren gescheiden van elkaar leefden of met elkaar in conflict waren. Er was ook interactie, uitwisseling en contact. De foto is een iconografische bron die de deur opent naar een alternatief verhaal voor het huidige conflictframe.

Monde du contact

In hedendaagse beschouwingen van kolonialisme domineert een binair perspectief, gevoed door narratieven over geweld en onderdrukking.

In academisch onderzoek en publieke debatten voeden thema's als slavernij en excessen, excuses en herstelbetalingen deze al te simpele benadering waarin alles wordt teruggebracht tot goed en kwaad, tot slachtoffer en dader. In zijn meest gepolariseerde variant verjaagt dit activisme het wetenschappelijke denken, dat uit de aard van de zaak genuanceerd is, naar de academische marge. In reactie op deze ontwikkelingen is in Frankrijk het concept 'monde du contact' afgestoft. Dit is een historisch begrip dat verwijst naar een oudere, geïdealiseerde, liberale visie van de koloniale samenleving. Befaamde historici (Charles-Robert Ageron, Charles-André Julien) en vooraanstaande Algerijnse leiders (Ferhat Abbas) vertolkten deze opvatting in de jaren 1950 en 1960 tegenover onafhankelijkheidsbeweging FLN en de ultra's onder de kolonisten. Maar daarnaast is de 'monde du contact' ook een andere manier om de maatschappelijke verhoudingen tussen bevolkingsgroepen in de kolonie te onderzoeken. Uitgangspunt is dat de koloniale maatschappij niet alleen kan worden beschreven en begrepen in termen van geweld en segregatie, onderdrukking en uitbuiting.

De jonge historicus Malcolm Théoleyre heeft dit inzicht overtuigend toegepast op de wordingsgeschiedenis van Andalusische muziek in Algiers. In zijn proefschrift toont hij aan dat deze doorspekt is met Joodse, Arabische en Europese elementen. De scherpzinnige analyse van muzikale verklanking, netwerken en muziekensembles wijst erop dat Frans-Algerije ook een gemêleerde, hybride samenleving was. Een dergelijke benadering past Colette Zytnicki toe op een koloniaal dorp in het achterland van Algiers, als zij het dagelijks leven van Arabieren en Europeanen aldaar reconstrueert. Op basis van minutieus archiefonderzoek concludeert ze dat er, naar gelang de omstandigheden, zowel sprake is van uitsluiting en conflicten als van samenwerking en solidariteit.

Deze recente studies van Théoleyre en Zytnicki inspireren omdat ze tegen gevestigde historiografische en actuele trends ingaan en de koloniale samenleving van onderaf, via verenigings- en lokaal leven, onderzoeken. Het gaat om de geschiedenis van het dagelijks leven, op het kleinste niveau en over een langere termijn. Ze beschouwen diverse bevolkingsgroepen niet zozeer als blokken die tegenover elkaar staan maar als mozaïeken die op uiteenlopende manieren op elkaar inwerken via conflicten, allianties en netwerken, persoonlijke contacten en relaties.

Sport is een ander veld dat de mogelijkheid biedt het concept 'monde du contact' te verkennen. Frans-Algerije was op-en-top een sportnatie. Naast een rijk inheems sportleven (met onder meer paarden- en kamelenraces) verbreidde de koloniale machthebber een keur aan westerse sporten. Naast gymnastiek en watersport behoorde wielrennen tot de eerste moderne fysieke

activiteiten – nog voor voetbal, dat in de loop van de twintigste eeuw alle andere sporten zou overvleugelen. De primitieve voorouder van de tweewieler werd eind jaren 1860 geïntroduceerd, parallel aan de rage van vélocipèdes in Parijs. De echte doorbraak volgde rond 1890 met de safety-bike, ofwel de fiets zoals we die vandaag de dag kennen, met twee even grote wielen, kettingaandrijving en luchtbanden. Het gebruik ervan was, net zoals elders, meerledig: voor dagelijks gebruik, recreatief en sportief. Al die gebruiksmogelijkheden kwamen net als in Frankrijk zelf, vroeger of later, ook in de kolonie voor vrijwel elke sociale groepering binnen handbereik. De fiets was er voor iedereen, Arabieren en Europeanen, mannen en vrouwen. Hij was de grote gelijkmaker. En het aardige is dat daar beelden van zijn, naast persfoto's overwegend afkomstig uit privécollecties. Ze maken onderzoek mogelijk naar raakvlakken en contactpunten, naar de 'monde du contact' en de ontwikkeling ervan.

De Algerijnse wielervedette Remadni met vrienden op excursie naar de Ruisseau des singes. Bron: *Le Miroir des Sports*, 3 maart 1931.

Ruisseau des singes

Een tweede foto, uit *Le Miroir des Sports* van maart 1931, toont vier mannen die er ontspannen bij zitten. Dit is de Ruisseau des singes, een toeristische trekpleister in de bergen nabij Blida in het achterland van Algiers, bekend vanwege de aapjes. Degene die zijn hand uitreikt naar een aapje is Ahmed Remadni (1889-1953), een befaamd sprinter, dé Algerijnse wielervedette van de jaren tien en twintig. Achter en naast hem twee Franse renners en helemaal rechts de regionale coureur Charles Arrambour.

Remadni, geboren in Blida, maakt maatschappelijke carrière via sport. Gesteund door lokale inheemse en Europese notabelen ontwikkelt hij zich tot een spraakmakende Noord-Afrikaanse wielrenner. Zelf sponsort en begeleidt hij ook tal ►

van lokale talenten en heeft hij een mekaniker van Europese komaf in dienst. Op de drempel van de Tweede Wereldoorlog laat hij een villa bouwen in een nieuwe Europese wijk van Blida. Deze sociale stijger en bekende sportpersoonlijkheid is een grote naam in wielerkringen aan beide zijden van de Middellandse Zee.

Lokale renners, Algerijns en Europees, en bekende Fransen die deelnemen aan baanwedstrijden of criteriums in Algerije komen bij hem op bezoek. Franse sporttijdschriften en kranten doen geregeld verslag, soms inclusief foto's. Remadni, 'de vriend van wielrenners', aldus *L'Auto* in 1931, ontvangt zijn gasten met thee of een 'uitgebreide couscouschotel'. Remadni is een vroeg voorbeeld hoe in en vanuit de sportwereld in Algerije ontmoetingen en vriendschappen tot stand komen – ook buiten de koers om.

De Noord-Afrikaanse ploeg

De derde foto toont een gezelschap aan tafel aan de vooravond van de Tour de France van 1950. Voor het eerst neemt een Noord-Afrikaanse wielploeg deel aan de *grande boucle*. De sfeer in het gemengde team is uitstekend – zie ook de lege wijnflessen op tafel.

Abdelkader Zaaf (1917-1986) zal in deze ronde wielerschieden schrijven: in de dertiende etappe

van Perpignan naar Nîmes, verreden in verzen- gende hitte, is hij met Molinès ontsnapt aan het peloton en op weg naar ritwinst. Zijn iets te enthousiaste amfetaminegebruik dwingt hem echter af te stappen. Hij zakt ineem tegen een plataan, wordt door toegesnelde toeschouwers bespren- keld met wijn, komt bij, probeert vergeefs in het zadel te springen, maar moet toch opgeven. Zaaf betreedt het pantheon van Tourverhalen. Molinès, nota bene de allereerste Afrikaanse etappewinnaar ooit, verdwijnt in de anonimiteit.

Over deze gemengde ploeg is overigens een niet onaardige novelle geschreven, *La Grande Échappée* (2014). Hierin worden de renners als een groep vrienden beschreven. Hun camaraderie doorstaat de verschrikkingen van de onafhankelij- kheidsoorlog. Custodio Dos Reis, die in 1950 voor de ploeg een tweede etappe wint, wordt door een FLN-commando doorzeefd (een vergissing, aldus de onafhankelijkheidsbeweging). Kebaili en Zaaf steunen actief het verzet. De eerste wordt door de militaire rechtbank van Algiers tot vijf jaar gevangenisstraf veroordeeld, terwijl Zaaf zonder vorm van proces wordt geïnterneerd in een kamp in de woestijn. In 1962 ontvlucht Molinès met twee ploeggenoten van de Noord- Afrikaanse ploeg zijn geboorteland en vestigt zich in Frankrijk.

De Équipe Nord-Africaine aan tafel vooraf- gaande aan de Tour de France van 1950. Van links naar rechts: Max Charroin, Abdelkader Zaaf, Ahmed Kebaïli, Custodio Dos Reis (half staand), Marcel Zélasco en opzij, op de rug, Marcel Molinès. Staand rechts met stropdas ploegleider en oud-ren- ner Vincent Salazard. Bron: Privécollectie Jean-Jean Llorens.

Gérard Guercy (links) op bezoek bij zijn oude ploegmaat Abdelkader Abbès (tweede links), Blida, 1984. Bron: Privécollectie André Guercy.

Dat de aftocht van de Fransen zich gefaseerd voltrekt, blijkt uit het verhaal van Alonzo, een van de wielrenners op de foto bij dit artikel met Ali Sayah. Pierre blijft met zijn familie tot eind 1965 in Algiers. Een jaar eerder heeft hij met Ali Sayah nog de nationale titel op de baan behaald. Een sportief hoogtepunt, al weigert hij de groene kampioenstrui aan te trekken. De laatste Fransen die actief zijn in het wielermilieu vertrekken halverwege jaren zeventig. Contacten tussen voormalige sportvrienden zijn eigenlijk altijd in stand gebleven. Vooral vanaf de jaren tachtig neemt het aantal ontmoetingen in de vorm van reünies en bezoeken over en weer toe.

Reünisten

De vierde en laatste foto dateert uit 1984. Een groepje mannen op leeftijd – drie Algerijnen en twee Fransen – hebben zichtbaar plezier. Links staan Gérard Guercy (1925-2009) en Abdelkader Abbès (1913-1995). De eerste is een telg uit een wielersfamilie die in volkswijk Bab El Oued een regionaal bekende fietshandel bestiert. In 1952 maakt Guercy deel uit van de Noord-Afrikaanse wielerploeg. Abbès staat bekend als de eerste Algerijner die de Tour de France heeft uitgereden, in 1936. Hij doet dit als 'touriste-routier', dat wil zeggen zonder ploeg of steun van een fabrieksmerk. Europese en inheemse sponsors slaan samen de handen ineen om diens deelname mogelijk te maken. In de jaren 1940 koersen Guercy en Abbès veel met en tegen elkaar en komen ze bij elkaar over de vloer in Algiers en Blida. In de jaren 1980, na zijn pensioen, maakt Guercy diverse reizen naar Algerije. Op de fiets door-

kruist hij zijn geboorteland en wordt door zijn voormalige ploeggenoten en vrienden met open armen ontvangen. Foto's tonen hartelijke en emotionele ontmoetingen waarbij uitgebreid teruggeblift wordt, herinneringen worden opgehaald en anekdotes uit het peloton opgediept worden. Interviews met familieleden van Guercy en Abbès bevestigen dit beeld. De foto uit de werkplaats van Abbès' fietszaak in Blida staat echter niet op zichzelf. In privécollecties van voormalige Algerijnse en Franse wielrenners heb ik tientallen van dergelijke prenten teruggevonden.

'De koloniale maatschappij was een caleidoscoop, een duizelingwekkend geheel aan kleuren en contrasten'

Deze foto's zijn te beschouwen als snapshots van een verdwenen samenleving. Ze maken het concept 'monde du contact' letterlijk zichtbaar. Naast de overbekende beelden van oorlogsgeweld vertellen ze andere verhalen. Juist door van onderaf in te zoomen op die koloniale samenleving via archiefonderzoek en veldwerk (personen en families terugvinden, contacteren en opzoeken; interviews afnemen; toegang krijgen tot privé-archieven in Algerije en Frankrijk), komen ze boven water. Ze maken duidelijk dat koloniale geschiedenis in weerwil van hedendaagse populaire en gepolariseerde narratieven geen simplistisch verhaal in zwart-wit is. De koloniale maatschappij was een caleidoscoop, een duizelingwekkend geheel aan kleuren en contrasten. ■

Woelige jaren

Het illustere kabinet-Den Uyl (1973-1977)

Het is bijna vijftig jaar geleden dat het kabinet-Den Uyl aantrad, maar er verschijnen nog steeds veel boeken over die periode. Waarin zit de aantrekkingskracht van dat kabinet, en hoe werd er in die jaren over de ministers geschreven door de pers?

Ben Vriesema is hoofdredacteur van Kleio.

In het onlangs verschenen boek *Haagse jaren. De politieke memoires van Ruud Lubbers* komt de persoon Den Uyl en het naar hem genoemde kabinet vaker voor dan enig andere politicus met wie Lubbers heeft samengewerkt. Opvallend, want Lubbers heeft als langstzittende premier met zeer veel personen moeten samenwerken en had ook met veel politici een lange band. Toch, Joop staat bovenaan. De impact van het kabinet-Den Uyl op de Nederlandse politiek was dan ook groot. Het wordt het meest linkse kabinet ooit genoemd, al valt daar over te twisten. Kijk maar eens naar de 'linkse' besluiten die het kabinet-Pierson (1897-1901) heeft doorgevoerd.¹

De inbraak

Na de lange formatie van 164 dagen (niet eerder duurde een kabinetsformatie zo lang) stond er in 1973 een kabinet met koningin Juliana op het bordes waarin maar liefst vijf partijen vertegenwoordigd waren. Formateur Burger (minister onder Gerbrandy in Londen en later fractievoorzitter van de PvdA in de Tweede Kamer) had een vrij ongebruikelijke *move* gemaakt door twee prominente ARP'ers te vragen voor deelname aan het kabinet, buiten medeweten van de fractievoorzitter van de christelijke ARP. Boersma en De Gaay

Fortman haptten toe. Burger was tevreden want zijn 'inbraak' had het gewenste effect: er was een kabinet geformeerd. Belangrijker, de christelijke partijen waren uit elkaar gespeeld, want ook de katholieke KVP leverde ministers (onder andere Van Agt en Lubbers). De andere christelijk-confessionele partij (de Christelijk Historische Unie) stond buitenspel. Het ontstaan van een grote, christelijke volkspartij leek hiermee voorkomen. De drie partijen die naast de ARP en de KVP deel uitmaakten van het kabinet-Den Uyl behoorden tot de linkerkant van het politieke spectrum: de PvdA, D'66 en de kleine PPR. Maar de actie van Burger werkte tegen hem. De christelijke partijen werden door hun afkeer tegen te veel invloed van 'links' juist naar elkaar toe gedreven. Niet voor niets ontstond kort na het einde van het kabinet-Den Uyl het Christen Democratisch Appèl. Burger had geheel onbewust en onbedoeld het proces tot eenwording versneld.

Jeugdig kabinet

De ambities van het kabinet werden door Den Uyl c.s. verwoord in het motto voor de komende vier jaar: 'Spreiding van kennis, macht en inkomen.' Een motto dat associaties oproept met de jaren zestig, waarin de jeugd hervormingen eiste. In het

Het kabinet-Den Uyl op het bordes met koningin Juliana, 11 mei 1973. Bron: Rijksoverheid.nl.

kabinet zaten dan ook veel relatief jonge ministers. Duisenberg (Financiën, PvdA) was 38 jaar oud, Lubbers (Economische Zaken, KVP) was 34 jaar en Pronk (Ontwikkelingssamenwerking zonder portefeuille, PvdA) was pas 33 jaar oud. In de late lente van 1973 ging het kabinet-Den Uyl 'samen in een roeiboot op volle zee vooruit'.²

Dat ze in de bijna volgemaakte vier jaar veel voor elkaar hebben gekregen, mag blijken uit de volgende willekeurige opsomming van besluiten: invoering van het minimumjeugdloon, gelijke betaling van man en vrouw, de Algemene Arbeidsongeschiktheidswet, verplicht stellen van autogordel en valhelm, invoering van de blaastest (wellicht ingegeven door empirische ervaringen van een aantal ministers met alcohol in het verkeer na lange vergadersessies in het Catshuis), de bouw van de Oosterscheldedam werd door de Kamers gelooft, de nivellering van de inkomens werd stringent doorgevoerd, en Suriname werd in 1975 (zonder bloedvergieten!) onafhankelijk verklaard. Toch kreeg het kabinet met grote tegenslagen te maken: de kapingen en gijzelingsacties door militante Molukse jongeren en de aanval op Israël tijdens Grote Verzoendag in oktober 1973 door een aantal Arabische landen. Het merendeel van de Nederlanders stond in die tijd zeer positief tegenover de jonge staat Israël en ook de regering keurde de Arabische handelingen af. De mensen in het Heilige Land ontvingen steun uit Nederland. De Arabieren speelden daarop de oliekaart, wat resulteerde in een olieboycot die een conjuncturele economische crisis tot gevolg had. De ambitieuze kabinetsplannen werden gedwarsboomd, want de economische groei werd

minder dan de vooraf geschatte 2 à 3 procent, en ook de werkloosheid steeg fors. De teruglopende groeicijfers zorgden volgens Piet de Rooy voor een 'mission impossible' voor het realiseren van allerlei kabinetsplannen.³ Door middel van autoloze zondagen, benzinedistributie en de invoering van maximumsnelheden (80 kilometer per uur op de provinciale en 100 op de snelwegen) poogde de regering de olieproblemen de baas te worden. Dat niet iedereen het daarmee eens was, bleek uit de destijds populaire bumpersticker: 'Ik rij pas 100, als Den Uyl opdondert.'

Misschien kwam het door de wereldcrisis, maar het is waarschijnlijker dat het kabinet-Den Uyl door botsende politieke idealen en karakters steeds meer een vechtkabinet werd. Er waren ruzies over de aanleg van het Dollardkanaal,

'Misschien kwam het door de wereldcrisis, maar het is waarschijnlijker dat het kabinet-Den Uyl door botsende politieke idealen en karakters steeds meer een vechtkabinet werd'

Dennendal (de hardhandige ontruiming van een zwakzinnigeninstituut), Bloemenhove (de sluiting van een abortuskliniek), Lockheed (steekpenningen die prins Bernhard had aangenomen), de zaak-Menten (gevluchte oorlogsmisdadiger), en er was veelvuldig gekissebis tussen bewindslieden onderling. En dan waren er uiteraard nog de botsingen tussen de premier (Den Uyl) en zijn vice-premier (Van Agt) die Den Uyl 'een vermoeiender man dan al zijn voorgangers van na 1945' vond. ▶

¹ Het (liberale) kabinet-Pierson bracht diverse 'sociale' wetten tot stand: onder andere de Leerplichtwet, de Woningwet, de Ongevallenwet, de Gezondheidswet, en de Kinderwetten (zie www.parlement.com).

² Van Kemenade (Onderwijs, PvdA), in een interview met *NRC Handelsblad*, 28-5-1998.

³ P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002), p. 261.

De hardhandige ontruiming van het instituut Dennendal op 3 juli 1974. De groepsleider probeert de politie tegen te houden. Foto: Hans Peters, Anefo/Nationaal Archief.

Na Prinsjesdag 1973 wordt in het verslag op de voorpagina van *Trouw* genoemd dat de troonrede niet is besloten met de traditionele bede aan God. Bron: Delpher.nl.

Zonder Gods zegen aan het werk

Nog voordat de oliecrisis begon, kreeg het kabinet al te maken met een interne crisis. Koningin Juliana sprak op de derde dinsdag in september 1973 de troonrede uit, eindigend met de zogenaamde bede. Deze was decennialang geëindigd met de wens dat 'Gods zegen op het werk' van de parlementariërs zou mogen rusten, maar tot grote verrassing van confessionele Nederlanders werd het credo 'hoop op kracht'. Hadden de confessionele ministers hier echt mee ingestemd? In dagblad *Trouw* werd – als reactie op de nieuwe bede – fijntjes gewezen op het feit dat het kabinet 'gedoogd' werd door de KVP- en ARP-fractie in de Tweede Kamer. Den Uyl c.s. moesten dus op hun woorden letten, want het was een traditie van honderd jaar die was doorbroken.⁴ *De* (progressieve) *Volkskrant* besteedde minimaal aandacht aan de veranderde bede: er was al langer sprake van secularisatie, een bede zonder het woord God paste daar beter bij.

'Van Agt zal zich bewust zijn geweest van zijn woordkeuze toen hij over "krakende kinderhoofdjes" sprak in de Tweede Kamer'

Een ander geschilpunt werd de kwestie over abortus. Sinds 1911 was de door minister Regout doorgevoerde Zedelijkheidswet van kracht in Nederland. In de jaren zestig diende zich de tweede feministische golf aan, waardoor de discussies over abortus opblaaiden. Niet de mannelijke dokters moesten het laatste woord hebben, de

vrouwen wilden baas in eigen buik worden. Van Agt had in het kabinet-Biesheuvel een wetsvoorstel ingediend dat paste bij de visie van de confessionelen: 'Geen abortus, tenzij...' Dit voorstel botste uiteraard met wat de progressieven doorgevoerd wilden krijgen: 'Wel abortus, mits...' De Nederlandse bisschoppen lieten in het najaar van 1974 een brief verschijnen waarin duidelijk werd gemaakt dat legalisering van abortus voor hen onbespreekbaar was. Dit was waarschijnlijk het zetje dat Van Agt, op dat moment minister van Justitie in het kabinet-Den Uyl, nodig had om de Bloemenhove-kliniek in Heemstede te laten sluiten. Daar werden zwangerschappen afgebroken die langer dan twaalf weken hadden geduurd. Van Agt, een woordkunstenaar, zal zich bewust zijn geweest van zijn woordkeuze toen hij over 'krakende kinderhoofdjes' sprak in de Tweede Kamer om duidelijk te maken hoe de

zwangerschappen werden afgebroken. (In 1975 beweerde diezelfde Van Agt overigens dat ‘foetus- sen door de doctoren voor 30.000 gulden per maand aan zeepfabrieken werden verkocht.’⁵) De kwestie of abortus wettelijk was toegestaan en binnen welke termijn bleef de gemoederen nog lang bezig houden, ook omdat Van Agt in mei 1976 opnieuw het voornemen had om de kliniek te sluiten. Een groot aantal mensen probeerde dit te verhinderen. Door juridisch gesteggel bleek het uiteindelijk niet mogelijk om Bloemenhove dicht te krijgen, waarop Van Agt een brief aan de Tweede Kamer stuurde waarin hij zijn twijfels uitte over zijn aanblijven als minister van Justitie door deze kwestie. Toen hij hier later op terugkwam, was niet iedereen in Nederland daar blij mee. Rond Bloemenhove kwamen vaak groepen (meestal vrouwen) samen die hadden gehoord over een op handen zijnde sluiting. Dat zo’n bericht soms zelfs

werd doorgegeven door kabinetsleden (PvdA- minister van Volksgezondheid Irene Vorrink schijnt nogal ijverig de telefoon gepakt te hebben, toen zij vernam wat Van Agt van plan was), zal de sfeer binnen het kabinet niet verbeterd hebben.

De vorming van het CDA

Hadden de KVP, ARP en CHU net na de Tweede Wereldoorlog nog 52 procent van de stemmen binnengehaald, in 1972 was dat percentage gedaald tot onder de 30 procent. Het confessionele blok werd in de Tweede Kamer dus steeds kleiner. De manier om dit stemmenverlies een halt toe te roepen werd door sommigen gevonden in een vergaande samenwerking. Alleen, katholieken en protestanten waren in het verleden als water en vuur. KVP-voorman Schmelzer had in 1968 een samenvoegingstactiek uitgestippeld die het best samengevat kon worden met de woorden ‘samen ▶

⁴ Trouw, 22-9-1973.

⁵ D. Ten Berge, *Sapristil Van Agt – Opmerkelijke, komische en bizarre uitspraken van een regeringsleider* (Amsterdam/ Brussel 1981).

Demonstrerende vrouwen tegen sluiting van abortuskliniek Bloemenhove bij de rechtbank in Haarlem, 28 mei 1976. Foto: Bert Verhoeff, Anefo/Nationaal Archief.

uit, samen thuis.' De confessionelen beloofden elkaar dat ze voortaan samen in een kabinet zouden gaan zitten, of anders maar niet. Maar de deelname van KVP en ARP aan het kabinet-Den Uyl (dus zonder de CHU) verbrak deze belofte. In achterkamertjes, vergaderruimtes en congressentra werd vergaderd over hoe de christelijke volkspartij gestalte moest krijgen. Er waren nog veel vragen op te lossen: wie mochten lid zijn (en worden) van de nieuwe politieke partij? En moest het evangelie het enige richtsnoer zijn voor het politiek handelen? Willem Aantjes (fractievoorzitter van de ARP) vond duidelijk van wel. In zijn 'Bergrede' uit 1975 tijdens het eerste CDA-congres maakte hij duidelijk waar volgens hem de christelijke politiek voor moest staan: 'Niet om te heersen, maar om te dienen.' Toch accepteerde de ARP schoorvoetend een open CDA, iets wat KVP en CHU graag wilden. Nieuwe CDA-leden hoefden zich niet persoonlijk te laten inspireren door het evangelie. Deze knieval was de protestantse fractieleider een doorn in het oog, maar hij accepteerde het wel. In *de Volkskrant* is de berichtgeving over de nieuw te vormen partij niet *himmelhoch jauchzend*. Integendeel, elke dissonantie in de mogelijke samenwerking tussen de drie christelijke partijen werd door de krant breed uitgemeten.

De val en de schuldvraag

Het kabinet-Den Uyl zat de rit net niet uit. Een geschil over de grondpolitiek kon niet opgelost worden. De 'linkse' partijen (onder aanvoering van Den Uyl *himself*) wilden de gebruikswaarde van de grond betalen die door de overheid zou worden aangekocht, de 'rechtse' partijen (steunend op veel boeren) wilden de marktprijs. Speculatie zou de prijs opdrijven, zo verwachtten de progressieven, en dat zou oneerlijk zijn en ver afstaan van het motto van het kabinet. Na verwoede pogingen tot compromissen, kwam men er toch niet uit. Den Uyl zag zich genoodzaakt het ontslag aan te bieden aan koningin Juliana. In de verkiezingen die volgden werd de PvdA de grote winnaar, maar de partij kwam niet in de regering.

Verder lezen

Peter Bootsma, Willem Breedveld, *De verbeelding aan de macht. Het kabinet-Den Uyl, 1973-1977* (Den Haag 1999).

Anet Bleich, *Joop den Uyl (1919-1987). Dromer en doordouwer* (Amsterdam 2008).

Theo Brinkel, *Haagse jaren. De politieke memoires van Ruud Lubbers* (Amsterdam 2020).

Duco Hellema, *Nederland in de jaren zeventig* (Amsterdam 2012).

Adrianus Koster, *De eenzame fietser. Insiders over de politieke loopbaan van Dries van Agt* (Culemborg 2008).

Johan van Merrienboer, Peter Bootsma, Pieter van Griensven, *Van Agt. Tour de force* (Amsterdam 2008).

Anekdoten voor in de klas

Hoewel de literatuur over het kabinet-Den Uyl vaak gaat over de onderlinge strubbelingen (Den Uyl versus Van Agt, Van der Stoep versus Vredeling, etc.), zijn er ook prachtige anekdotes om te vertellen in de klas.

De grootste order ooit van Defensie (de aanschaf van de F-16-vliegtuigen) zou in het bijzijn van verschillende hoogwaardigheidsbekleders worden ondertekend in Den Haag. Maar minister Vredeling van Defensie (PvdA) was spoorloos. De avond ervoor was hij doorgezakt tijdens een kroegentocht. Na een zoektocht werd Vredeling alsnog opgespoord. Deze bleek zich nog steeds in een Leids café te bevinden, waarvandaan hij na veel protest getransporteerd werd naar Den Haag om zijn handtekening te zetten. De grote order van Defensie zal niet helemaal nuchter zijn ondertekend.

Een ander voorval deed zich voor na een nachtelijke escapade van staatssecretaris Van Dam (later VARA-directeur) en diezelfde Vredeling. Nadat de taxichauffeur Van Dam had afgezet bij zijn woning, moest de minister van Defensie nog worden thuisgebracht. Deze weigerde echter zijn adres te geven aan de taxichauffeur met als uitleg dat dit staatsgeheim was. De taxichauffeur zag geen andere mogelijkheid om bij Van Dam aan te bellen en te vragen waar hij Vredeling precies moest afleveren.

Na maandenlange onderhandelingen bleek het niet mogelijk een kabinet te vormen met de PvdA en de confessionelen. Van Agt en Wiegel (VVD) slaagden er daarna verrassend snel in om tot een akkoord te komen, stoelend op slechts 77 zetels. Het tweede kabinet-Den Uyl kwam er niet. Dat het kabinet-Den Uyl nog altijd tot de verbeelding spreekt, blijkt uit de schier oneindige stroom aan boeken en publicaties over deze periode. Niet alleen de jaren zestig kwamen in die tijd aan de macht (zonder de gewenste grote veranderingen overigens), maar vooral de politiek lag op straat: premier Den Uyl stond uit protest tegen de Spaanse dictator Franco zelfs eens boven op een auto. Daarnaast zal meegespeeld hebben dat verschillende politici uit het kabinet-Den Uyl later (inter)nationale bekendheid kregen: Van Agt en Lubbers leidden kabinetten en Wim Duisenberg werd de eerste directeur van de Europese Centrale Bank. Toch, de hoop op grote veranderingen was te groot geweest. Het kabinet-Den Uyl bereikte veel, maar had nog veel meer willen bereiken. Persoonlijke vetes, nationale en internationale crises zorgden ervoor dat dat niet is gelukt. ■

Trouw en de Volkskrant over het kabinet-Den Uyl

Het kabinet-Den Uyl regeerde van 1973 tot 1977. Het waren hectische jaren: er was een oliecrisis als gevolg van steun aan Israël in een oorlog met Arabische landen, er waren gijzelingsacties door Molukse jongeren, er waren debatten en demonstraties over abortus, enzovoorts. Hoe schreven de kranten *Trouw* en *de Volkskrant* in die tijd over de gebeurtenissen?

Wat?

Een vergelijking van krantenartikelen in *Trouw* en *de Volkskrant* over politieke gebeurtenissen ten tijde van het kabinet-Den Uyl (1973-1977).

Voor wie?

Deze werkvorm is vooral bruikbaar voor havo 5-leerlingen die zich bezighouden met het eind-examenonderwerp 'Nederland 1948-2008', maar kan ook prima gebruikt worden voor andere bovenbouwgroepen die zich bezighouden met de naoorlogse periode. Overigens kan deze opdracht aangepast worden naar eigen inzicht door gebruik te maken van zoektermen via www.delpher.nl en daarbij verschillende kranten te selecteren uit een bepaalde periode.

Hoe?

Leerlingen krijgen tien verschillende kranten-artikelen te lezen over vijf verschillende onderwerpen. De leerlingen moeten vervolgens in tweetallen beredeneren uit welke krant de artikelen afkomstig zijn.

Waarom?

Leerlingen leren begrijpen dat journalisten en kranten op een verschillende wijze over dezelfde gebeurtenissen berichten, vanwege hun standplaatsgebondenheid.

Wat is er mogelijk?

In de dagbladen *Trouw* en *de Volkskrant* werd verschillend bericht over de 'daden' van het kabinet-Den Uyl. Dat is logisch want beide kranten hadden een andere achterban. *Trouw* was als verzetsblaadje na de oorlog uitgegroeid tot de spreekbuis van protestants Nederland. En *de Volkskrant* (voorheen een 'katholiek dagblad') was langzaam opgeschoven naar een krant die door progressief Nederland werd omarmd. De berichtgeving in de kranten over facetten van het regeringsbeleid van Den Uyl c.s. zal dan ook op een andere wijze aan de lezers zijn doorgegeven. Het is aan de leerlingen om te bedenken uit welke krant welk (gedeelte van een) artikel kwam.

Wat levert het op?

Een bredere, kritische kijk op de berichtgeving in dagbladen over een bepaalde zaak, gebeurtenis, politiek issue of (wereldomvattend) probleem. Leerlingen worden gedwongen kritisch te lezen en te beredeneren waarom de berichtgeving in de ene krant anders is dan in de andere. ■

Ben Vriesema is hoofdredacteur van Kleio.

Op www.vgnkleio.nl staan de krantenartikelen en de antwoorden.

Autoloze zondag door de oliecrisis, 4 november 1973. Foto: Rob Mieremet, Anefo/ Nationaal Archief.

Het Apenproces

Een Amerikaanse mythe rond creationisme, darwinisme en politiek

Het politieke landschap van de Verenigde Staten is zoals bekend zwaar gepolariseerd. Een belangrijk deel van de politieke elite lijkt de belangstelling voor redelijk debat verloren te zijn en doet in plaats daarvan een beroep op rancune en primitieve instincten. Aan de andere kant heeft het land nog altijd een sterke *civil society* en staan de 'liberals' pal voor de waarden van de verlichting.

Rienk Vermij is historicus aan de Universiteit van Oklahoma in de Verenigde Staten.

De tegenstellingen gaan ver terug, tot de Burgeroorlog of zelfs nog verder, en de verleiding is dan ook groot om de hele geschiedenis van de Verenigde Staten in deze termen te lezen. Maar we moeten ons er niet te zeer door laten meeslepen. Dit beeld van een tot op het bot verdeeld land is ook retoriek, die bewust in het leven is geroepen en bewust in stand wordt gehouden. Het levert natuurlijk een *self-fulfilling prophecy* op: als je maar lang genoeg roept dat tegenstellingen onoverbrugbaar zijn, worden ze dat op een gegeven moment ook. Maar de vraag is: wat was er eerder, de feiten of het verhaal? Een van de beeldbepalende

episoden uit de Amerikaanse politiek is het zogenaamde 'Monkey Trial' oftewel 'Apenproces' uit 1925. Wat kan deze episode ons leren over de Amerikaanse verhoudingen? Daarbij kunnen we niet alleen stilstaan bij de gebeurtenissen zelf. Minstens zo veelzeggend is hoe de geschiedenis in het collectieve geheugen voortleeft.

Gearresteerd of vrijwilliger?

In 1925 werd de jonge leraar John Scopes uit Dayton, Tennessee, aangeklaagd omdat hij de evolutietheorie van Darwin zou hebben onderwezen. Dit was in de staat Tennessee verboden en hij werd schuldig bevonden. Van het proces werd

Scène uit de film *Inherit the Wind*, een remake uit 1999.

Inherit the Wind (1960)

Regisseur: Stanley Kramer
Met: Spencer Tracy, Gene Kelly
Duur: 128 minuten
 De film is te koop op dvd. Er staat ook een versie, zonder ondertiteling, op YouTube.

in Amerika uitvoerig verslag gedaan in kranten en op de radio. Het is inmiddels een legendarische episode. Scopes' vervolging geldt tot op de dag van vandaag als een bewijs van de bekrompenheid van het Amerikaanse conservatieve christendom. Dat het proces zo bekend is geworden is echter, hoe kan het ook anders, vooral te danken aan Hollywood. In 1960 verwerkte de filmmaker Stanley Kramer de geschiedenis tot een speelfilm, *Inherit the Wind*. De film had veel succes en er kwamen later meerdere remakes. Het is grotendeels deze film die het beeld van het proces tot op heden bepaalt. De film houdt zich, tot op zekere hoogte, verbazend goed aan de historische feiten. Hele lappen script komen rechtstreeks uit de procesnotulen. Wel hebben de personen andere namen gekregen, Scopes heet Bertram Cates. Op andere punten wordt de historische waarheid echter ernstig geweld aangedaan.

In de film wordt Cates gearresteerd tijdens de les, in het bijzijn van de klas. Hij wordt opgesloten en verblijft voor de duur van het proces in de gevangenis. Hij is het mikpunt van een haatcampagne, geleid door de plaatselijke predikant, en er wordt zelfs een beeltenis van hem verbrand. De werkelijkheid was minder dramatisch. Nadat Tennessee in 1925 bij wet het onderwijs in de evolutietheorie had verboden, wilde de American Civil Liberties Union (ACLU) een proefproces aanspannen. De bedoeling was iemand veroordeeld te krijgen voor overtreding van de wet. Daarop zou men dan in beroep gaan om uiteindelijk bij het Hooggerechtshof de grondwettigheid van de wet aan te vechten.

Enkele notabelen in Dayton leek het wel wat om dat proces naar hun stadje te halen, om zodoende wat meer naamsbekendheid te krijgen. De plaatselijke biologieleer was een oudere man die men zoiets niet wilde aandoen. John Scopes, de leraar algemene natuurwetenschap, daarentegen was jong en nog ongehuwd, dus ze vroegen hem

Krant met een verslag van de rechtszaak. Scène uit *Inherit the Wind* uit 1960.

of hij bezwaar had om terecht te staan. Na enige aarzeling stemde Scopes toe. Het gezelschap toog daarop naar de sheriff waar een proces-verbaal werd opgemaakt. Waarschijnlijk zijn ze daarna met zijn allen een borrel gaan drinken. Van opsluiting of een haatcampagne was geen sprake.

Begin van een mythe

In de film gaat het proces om de schuld of onschuld van Scopes. Zijn veroordeling wordt voorgesteld als een flagrante onrechtvaardigheid en een overwinning voor het fanatisme. Zoals uit het bovenstaande blijkt, is die voorstelling niet juist. Het was juist de bedoeling dat Scopes veroordeeld zou worden. Zonder veroordeling kon men immers niet in beroep gaan en zou de zaak het Hooggerechtshof nooit bereiken. Het was dan ook een tegenslag voor de ACLU, en een opluchting voor de tegenstanders van de evolutietheorie, toen Scopes in hoger beroep alsnog werd vrijgesproken vanwege een vormfout.

Dat het proces een veroordeling op het oog had, is iets wat overigens ook tijdgenoten weleens uit het oog verloren. Het nieuws van het komende proces trok landelijk de aandacht. Daarop meldde de befaamde strafpleiter en progressieve activist Clarence Darrow (Drummond in de film) zich om de verdediging

op zich te nemen. Dit bewoog op zijn beurt de bekende populistische politicus William Jennings Bryan (Brady in de film) om zich aan te sluiten bij het Openbaar Ministerie, dat de aanklacht voerde. In de film is het natuurlijk omgekeerd:

‘Het gezelschap toog naar de sheriff waar een proces-verbaal werd opgemaakt. Waarschijnlijk zijn ze daarna met zijn allen een borrel gaan drinken’

Brady komt eerst naar Dayton om de kruistocht tegen Scopes te leiden, Drummond wordt vervolgens door een landelijke krant ingehuurd als Scopes' advocaat. Deze heren waren minder in de zaak-Scopes zelf geïnteresseerd. Het proces was voor hen vooral een podium om hun eigen standpunten breed voor het voetlicht te brengen. Het debat tussen de twee titanen werd een heel spektakel – als gezegd, het kon zo de film in. De mythe van het ‘Apenproces’ begon al tijdens de zitting zelf.

Politieke agenda

Een van de redenen om van de historische werkelijkheid af te wijken, was natuurlijk de behoefte aan een mooi dramatisch verhaal. Zeker in Hollywood betekent dat al snel een ►

Foto van de echte John Thomas Scopes. De foto is een maand voor de rechtszaak genomen in 1925. Fotografie: Watson Davis. Bron: Smithsonian Institution.

Scène uit de film *Inherit the Wind* (1999).

zwart-witte voorstelling van zaken. Uiteraard moest er ook een liefdesgeschiedenis in, tussen Scopes/Cates en de dochter van de predikant-fanaticus om precies te zijn. Maar sommige vrijheden zijn ook een gevolg van de politieke agenda van de regisseur. Kramer was het niet zozeer om schepping of evolutie te doen. Zijn werkelijke mikpunt was het mccarthyisme, de heksenjacht tegen echte en vermeende communisten die toen in Amerika woedde. Om expliciet tegen McCarthy in te gaan was vragen om problemen. De regisseur zocht daarom een andere exemplarische geschiedenis waarmee hij zulk fanatisme meer in het algemeen aan de kaak kon stellen. Zodoende kwam hij uit bij het proces tegen Scopes.

‘De aanhang van het creationisme is gegroeid, de aanhangers zijn fanatieker geworden en hun opvattingen over het gezag van de Bijbel zijn nu veel strikter dan honderd jaar geleden’

Dat vergde wel wat aanpassingen. Hij wilde een metafoor voor politieke vervolging van de denkende enkeling door de domme, misleide massa. Daarvoor was de feitelijke gang van zaken niet erg bruikbaar. Scopes moest een martelaar worden, niet simpel een pion

in een proefproces. ‘There is only one man in this town who thinks for himself, and he is in jail,’ zoals de situatie in de film wordt samengevat. En Scopes’ vervolging moest een heksenjacht worden, een collectieve waanzin. Die waanzin wordt het best uitgebeeld in de scène van de aankomst van Brady in het stadje. Hij wordt triomfantelijk in een grote optocht binnengehaald. De inwoners marcheren krijgshaftig, zwaaien met vlaggen en zingen uit volle borst religieuze strijdliederen. (‘Give me old time religion, it is good enough for me.’) Toegegeven, het is allemaal wat potsierlijk. Kramer wilde zulke massahysterie duidelijk belachelijk maken. Maar zeker in 1960 was zulk vertoon onmiskenbaar een verwijzing naar de eerdere massabijeenkomsten van de nazi’s.

Actuele geschiedenis

Als een waarschuwing voor massahysterie is de film onveranderlijk actueel, zeker in de Verenigde Staten. Wie de campagnebijeenkomsten van de huidige president Trump bekijkt, houdt zijn hart vast. Maar de film is niet enkel een metafoor voor de strijd tussen enkeling en massa, rationaliteit en behoudzucht. Hij pretendeert ook een historisch tijdsbeeld te geven. In werkelijkheid worden de tegenstellingen uit de tijd van McCarthy echter geprojecteerd op een eerdere periode. De film is niet zomaar een abstracte allegorie. De pseudoniemen zijn zo doorzichtig als vensterglas. Dit is een verhaal over een bestaande, herkenbare plaats en echte mensen. In dat licht krijgen de vrijheden die de regisseur zich veroorlooft ten opzichte van de historische feiten toch een wat bedenkelijk tintje. Probeer je eens voor te stellen hoe er hier gereageerd zou worden als een Nederlandse filmmaker een film zou maken waarin de SGP of de Christen-Unie wordt voorgesteld met alle parafernalia van de NSDAP. Dat soort naamsbekendheid hadden ze in Dayton waarschijnlijk niet voor ogen toen ze het proces naar hun stadje haalden. Wie de film tegenwoordig bekijkt, ziet geen metafoor tegen het mccarthyisme, maar

Een rechtbankscène uit de originele film *Inherit the Wind* uit 1960.

een verbeelding van de strijd over Darwins evolutietheorie. Het in de film uitgebeelde conflict wordt daarmee ook een rechtstreekse voorloper van de politieke en religieuze tegenstellingen in de huidige VS, waarin de evolutietheorie een centrale plaats inneemt. Niettemin, als we kijken naar de historische situatie vallen daarbij kanttekeningen te plaatsen.

Niet dat er in Amerika geen christelijk fundamentalisme bestond, en verzet tegen de evolutietheorie. De wet in Tennessee kwam niet uit de lucht vallen. Zoals in veel andere landen moet zulk fundamentalisme vooral gezien worden als een afweerreactie tegen de moderniteit. Het was aanvankelijk zeker niet de massabeweging die de film er van maakt. Bryans poging in het Scopes-proces om het geloof in de letterlijkheid van de Bijbel een politiek instrument te maken had weinig succes. Pas in de jaren zeventig zou evolutie een soort signaalwoord worden, een lakmoesproef voor iemands politieke gezindheid.

Antimodern

Veel historische beschouwingen gaan nog altijd (impliciet) uit van een idee van onstuitbare

modernisering. Opvattingen als het creationisme zijn in die visie relictten uit het verleden, die vanzelf door de tijd worden ingehaald. Dat is een misvatting. Het creationisme in Amerika is in de laatste decennia van de twintigste eeuw alleen maar sterker geworden. De aanhang is gegroeid, de aanhangers zijn fanatieker geworden en hun opvattingen over het gezag van de Bijbel zijn nu veel strikter dan honderd jaar geleden. Creationisme mag een antimoderne leer verkondigen, het is in andere opzichten een moderne politieke beweging. Toen Kramer zijn film maakte, was daarvan echter nog geen sprake. Het creationisme was zelfs grotendeels onzichtbaar. Progressieven gingen ervan uit dat de beweging vanzelf zou doodbloeden. De indruk dat de strijd tegen de evolutietheorie in de jaren twintig al dezelfde bedenkelijke trekken vertoonde als tegenwoordig, klopt niet. Je kunt aanvoeren dat de film profetisch is. De strijd om de evolutietheorie mag in de jaren zestig weinig hebben betekend, het werd in de jaren daarop een belangrijk brandpunt van de polarisatie tussen rechts en links. In het huidige Amerika

is weer sprake van heksenjachten en massahysterie, en het antidarwinisme is een duidelijk element in deze wereldbeschouwing. Maar je kunt je ook afvragen in hoeverre hier sprake is van een *selffulfilling prophecy*. Wie de mensen waar hij het niet mee eens is, afschildert als vijanden van de beschaving, moet niet gek opkijken als ze zich uiteindelijk ook echt als vijanden van jouw beschaving gaan gedragen. De film is daarmee ook een metafoor voor een van de belangrijkste politieke problemen van het moderne Amerika: het volslagen onvermogen van de verschillende partijen om elkaar serieus te nemen of in elk geval te respecteren. ■

Literatuur

The world's most famous court trial. *A word-for-word report of the famous court test of the Tennessee Anti-Evolution Act, at Dayton, July 10 to 21, 1925, including speeches and arguments of attorneys, testimony of noted scientists, and Bryan's last speech (Cincinnati 1925).*

Edward J. Larson, *Summer for the gods: the Scopes trial and America's continuing debate over science and religion* (Cambridge (Mass.) 1998).

Ronald L. Numbers, *The creationists. From scientific creationism to intelligent design* (Cambridge (Mass.) 2006).

Scène uit *Inherit the Wind* (1960), met Hope Summers, Gene Kelly en Spencer Tracy.

De botten van het verleden

Osteoarcheologisch onderzoek naar de middeleeuwen

Archeologisch onderzoek naar menselijk skeletmateriaal kan veel informatie geven over het leven van mensen in het verleden. Osteoarcheologie, de discipline binnen de archeologie die onderzoek doet naar botresten, kan veel bijdragen aan historisch onderzoek naar het dagelijkse leven van mensen in verschillende tijden. Zo heeft skeletonderzoek onder andere een genuanceerder beeld opgeleverd over Vlaarding en Kampen in de middeleeuwen.

Dado Postma is masterstudent archeologie aan de Universiteit Leiden en specialiseert zich in osteoarcheologie.

Osteoarcheologie is een relatief jonge discipline in het archeologisch onderzoek naar menselijke resten. Tot de jaren tachtig werden skeletten op archeologische vindplaatsen vaak niet gezien als potentiële bron van informatie. Alleen het grafritueel en de relatie tussen artefacten en het individu werden gedocumenteerd. Sinds een jaar of veertig wordt er steeds meer botonderzoek gedaan om historisch onderzoek te verrijken met botmetingen, koolstofdatering en DNA-onderzoek.

Van vindplaats naar laboratorium

Het skeletmateriaal bij een archeologische vindplaats wordt in verschillende vormen gevonden. Dit is afhankelijk van hoe het lichaam in het verleden is behandeld door mogelijke nabestaanden en in welke omgeving het lichaam is achtergelaten. Verschillende grafrituelen kunnen invloed hebben op de preservatie van de gemummificeerde, gecremeerde, begraven of achtergelaten skeletresten. De staat van de resten wordt bepaald door bijvoorbeeld temperatuur, insecten, wilde dieren en in het geval van een begraven lichaam, de grondsoort. De combinatie van verschillende factoren bij een opgraving en het complexe preservatieproces maken het moeilijk om te achterhalen wat de geschiedenis van het individu of een groep moet zijn geweest. Een deel van het antwoord kan worden gevonden door onderzoek te doen naar een vergelijkbare populatie van individuen die in dezelfde context zijn gevonden.

Na de opgraving en volledige documentatie kan het skelet naar een laboratorium worden gebracht waar het wordt geanalyseerd. Analyse van een skelet begint vaak met het neerleggen van het skelet in anatomische positie, gevolgd door inventarisatie en documentatie. Dan kan er optimaal gebruikgemaakt worden van de informatie die deze botten geven en kan er meer gezegd worden over onder andere het geslacht, de leeftijd en eventuele ziektes van het individu.

Osteoarcheologische analyse

Door het bekken, de schedel en de onderkaak te onderzoeken kan het geslacht worden bepaald. De botten van het bekken zijn hiervoor het betrouwbaarst, vrouwen hebben immers een andere bekkenvorm dan mannen. In de praktijk blijkt dit vaak lastig vast te stellen, omdat de te analyseren botten vaak incompleet zijn. In Nederlands osteoarcheologisch onderzoek drukt men het geslacht dan vaak uit in een schaal van een tot vijf; een voor de vrouw, drie voor onbepaald en vijf voor een man. Zo wordt de plausibiliteit van een bepaald geslacht ingeschaald. Door de toeneemende mogelijkheden van DNA-onderzoek kan

steeds vaker een definitieve geslachtsdeterminatie worden gemaakt van het skeletmateriaal. Om de leeftijd van overlijden te bepalen wordt er gekeken naar de lengte van de botten. Op basis daarvan kan onderscheid worden gemaakt tussen een volwassen skelet en een onvolwassen skelet. In de meeste gevallen zijn onvolwassen skeletten nog niet volgroeid, de botten zijn dan nog niet gefuseerd aan de uiteinden. Leeftijd kan, net als het bepalen van geslacht, wegens onderlinge verschillen niet definitief worden gedetermineerd. Daarom werkt men met schattingen en brede categorieën. Bij een onvolwassen skelet wordt er gekeken in welke fase van groei het individu zich bevindt. Denk hierbij aan de verschillende stadia waarin tanden doorbreken, welke botten al volgroeid zijn en de grootte van de botten. Individuen worden ingedeeld in verschillende leeftijdsgroepen die aansluiten bij de fase van groei waarin het skelet zich bevindt. In het geval van een volwassen skelet zijn de leeftijdsgroepen ruimer, omdat er over het algemeen geen groei meer plaatsvindt maar vaak alleen vormen van slijtage.

Ziekte en stress

Het in kaart brengen van ziektes en stress is een interessante, maar uitdagende invalshoek. Bij skeletresten is vaak geen zacht weefsel meer

aanwezig. Dat maakt het kijken naar mogelijke ziektes lastig, aangezien de meeste ziektes het zachte weefsel aantasten. Maar in sommige gevallen kunnen ziektes veranderingen in het bot veroorzaken. Botten kunnen op twee manieren reageren wanneer het aankomt op letsel. Er kan nieuw bot aangroeien, of er kan bot verdwijnen. In sommige gevallen vindt een combinatie van beide plaats. Het gevolg daarvan is dat verschillende ziektes er vergelijkbaar uit zien in het skelet. De veranderingen zijn vaak niet specifiek genoeg om de exacte aandoening te kunnen achterhalen. Omdat geslacht en leeftijd invloed hebben op de weerbaarheid voor bepaalde ziektes, is pathologie vaak de laatste stap in de osteoarcheologische analyse. De resultaten hiervan kunnen dan statistisch worden vergeleken om te kijken naar verschillen binnen één populatie of tussen meerdere populaties. Deze kunnen variërende contexten (ruraal of urbaan), tijdsperiodes en geografische liggingen hebben. Door te kijken naar deze verschillende samenlevingen kan een beter beeld worden geschetst van het verleden, en kan er worden nagedacht over hoe verschillende omstandigheden mogelijk effect hebben gehad op hun levens.

Middeleeuws Vlaardingen en Kampen

Osteoarcheologisch onderzoek kan gebruikt worden om te kijken hoe betrouwbaar historische bronnen zijn over de leefomstandigheden in dezelfde historische context. Ook kan het helpen om een beter beeld te scheppen in het geval er beperkte of geen primaire bronnen zijn. Een goed voorbeeld van de toegevoegde waarde van osteoarcheologisch onderzoek bij een historische reconstructie is het onderzoek naar middeleeuws Vlaardingen. In de elfde en twaalfde eeuw was de stad Vlaardingen volop in bloei, maar halverwege de twaalfde eeuw ging de stad sterk achteruit wegens aanhoudende overstromingen die grote delen van de beschermende dijken vernietigden. Deze overstromingen hielden eeuwen aan,

‘In Nederlands osteoarcheologisch onderzoek drukt men het geslacht vaak uit in een schaal van een tot vijf; een voor de vrouw, drie voor onbepaald en vijf voor een man’

waardoor de stad zich amper kon ontwikkelen. In de zestiende eeuw leek Vlaardingen meer op een dorp dan op een stad. Gedacht werd dat de nederzetting voor een groot deel was weggespoeld en dat de kerk was verplaatst. De welvarende tijd van de elfde en twaalfde eeuw verdween in de marges van de geschiedenis. Verschillende belangrijke evenementen die in elfde en twaalfde eeuw hadden plaatsgevonden in Vlaardingen, werden zelfs toegeschreven aan Dordrecht. ►

Een recent opgegraven schedel, Arnhem. Foto: Lysanne Michels. Linkerpagina: Na de opgraving worden de resten van het skelet meegenomen naar het laboratorium voor verdere analyse. Foto: Lysanne Michels.

Archeologische vindplaats in het centrum van Arnhem. Foto: Lysanne Michels.

Gat in de markt

In 2002 werd bij constructiewerk in het centrum van Vlaardingen een archeologische vindplaats met de naam 'Gat in de markt' blootgelegd. Deze plek bevindt zich op een steenworp afstand van de Grote kerk, ten zuiden van de kerkheuvel. Bij deze opgraving zijn 45 graven gevonden, waar 41 individuen uit werden gehaald. Op basis van koolstofdatering en een analyse van boomringen werd geconcludeerd dat ze uit de periode tussen 1000 en 1050 kwamen. De aanwezigheid van verschillende welvaartsziektes en een bovengemiddelde lengte wijzen op relatief goede leefomstandigheden. Via DNA-onderzoek is een Rotterdamse nabestaande gevonden van een van deze individuen. Om de begraafplaats werd een cirkelvormige goot blootgelegd, die grofweg rondom de nog bestaande kerk liep. Hieruit bleek dat deze begraafplaats was verbonden aan die kerk. Er is geen bewijs gevonden dat de kerk na het jaar 1000 is verplaatst, daarom wordt ervan uitgegaan dat de hedendaagse kerk op ongeveer dezelfde plek is gebouwd.

Gasthuisbegraafplaats

In 2011 en 2014 waren er opgravingen bij het Myosotis en Margaretha-terrein, ten westen van het centrum van Kampen. Bij deze opgraving zijn skeletresten gevonden, geassocieerd met het voormalige Sint Geertruiden Gasthuis dat in gebruik was vanaf de veertiende eeuw tot 1611.

Er zijn 89 individuen gevonden, maar vermoedelijk was deze begraafplaats in de middeleeuwen groter. Deze collectie werd gebruikt om vergelijkingen te maken met andere gasthuizen uit deze periode, om te kijken hoe een gasthuispopulatie eruit heeft gezien. Het blijkt dat een populatie van een gasthuisbegraafplaats er anders uitzag dan die van een kerkelijke begraafplaats uit dezelfde tijd. Het aandeel mannen van gasthuispopulaties bleek hoger dan dat van vrouwen, wat mogelijk verklaard kan worden door gewelddadige conflicten in die tijd. Verder is het verschil in leeftijd bij overlijden anders dan die van een kerkelijke begraafplaats. Opvallend was dat veel individuen uit de opgraving in Kampen infecties hebben gehad. Dit is niet terug te zien bij anderen populaties, zelfs niet in andere gasthuispopulaties.¹

Stress bij kinderen

De voorbeelden van Vlaardingen en Kampen tonen aan dat er bepaalde conclusies getrokken kunnen worden op basis van botonderzoek. Een derde voorbeeld is mijn vergelijkende onderzoek naar stress bij kinderen in en na de middeleeuwen. Wanneer kinderen fysieke stress ervaren, kan dit leiden tot een groeiverstoring, wat later invloed kan hebben op de lichaamslengte van een persoon. Deze vorm van stress is meestal het gevolg van ondervoeding of een combinatie van een infectie en ondervoeding. De gemiddelde lichaamslengte wordt daarom vaak gebruikt als indicator van welzijn. Het onderzoek vergelijkt twee periodes en twee gebieden (rurale en urbane samenlevingen) om een beeld te schetsen van de invloed die stress heeft op de lengte. Voor het onderzoek is het dijbeen als maatstaf voor lichaamslengte gebruikt, omdat dit bot het meest zegt over de lengte van een persoon. In dit onderzoek is bewust gekeken naar volwassen individuen, omdat de groei bij hen voltooid is, waardoor de effecten van een groeionderbreking tijdens de jeugd beter zichtbaar zijn in hun lichaamslengte.

Uit de statistische analyse bleek dat er significant verschil was in de lengte van het dijbeen van mannen in de middeleeuwen en in de periode daarna. Het dijbeen van mannen in de vroegmoderne tijd was korter, zowel in de rurale als urbane samenleving. Bij vrouwen was er geen verschil tussen de middeleeuwen en periode erna, maar was de gemiddelde lengte van het dijbeen wel korter in de latere periode. Het welzijn van mannen in de periode na de middeleeuwen lijkt dus slechter te zijn geweest dan dat tijdens de middeleeuwen. De conclusies uit dit onderzoek kunnen een startpunt zijn om historisch onderzoek te doen naar de omstandigheden van kinderlevens in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. Zo kan deze discipline binnen de archeologie gegevens leveren om een het verleden zo goed mogelijk te reconstrueren. ■

■ Rachel Schats & Michael Klomp, 'In sickness and in health. An archaeological and osteoarchaeological analysis of St. Gertrude's infirmary in Kampen (1382-c.1611)', in: Roos van Oosten, Rachel Schats and Kerry Fast, *Osteoarchaeology in historical context: cemetery research* (Sidestone press, 2019), 105-120.

Germanen, Kelten en Romeinen in de Lage Landen

Het leven aan de rand van het Romeinse Rijk

Wanneer we denken aan de Romeinse tijd in Nederland, doemt onmiddellijk het beeld op van de Romeinse rijksgrens, ook wel bekend als de limes. Langs de limes in Nederland woonden de stammen van de Bataven, Cananefaten en de Friezen, die we vooral kennen door wat de Romeinse geschiedschrijvers over hen hebben opgeschreven. Wie waren de bewoners van dit drassige gebied aan de Noordzee? Hoe zag de relatie eruit tussen de Romeinen en deze grensvolken? En vooral: waar kwamen ze precies vandaan?

In de historische geschriften wordt de Rijn vaak aangehaald als de geografische en culturele grens tussen het vrije Germanië en de door de Romeinen veroverde Gallische provincies in het zuiden. In werkelijkheid was het lang niet zo zwart-wit, maar moet dit een geleidelijke overgang zijn geweest. De consolidatie van de Rijn als rijksgrens was ook eigenlijk helemaal niet de Romeinse ambitie: rond 12 v.Chr. was het doel namelijk de verovering van Germanië tot aan de Elbe. In de daaraan voorafgaande periode (van 50 tot

ca. 12 v.Chr.) wisten de Romeinen, door het voeren van een slinkse verdeel-en-heerspolitiek, verscheidene volksverhuizingen op touw te zetten vanuit het Germaanse gebied. Hiermee wilden ze het Nederlandse rivierengebied na de Gallische Oorlogen van 58-51 v.Chr. opnieuw bevolken. Een van de nieuwe stammen in deze streek was die van de Bataven. Na interne strijd hadden zij zich afgesplitst van de uit Hessen afkomstige Chatten en kregen ze door de Romeinen land toegewezen net buiten de grenzen van het Romeinse Rijk. Daar vestigden

zij zich in het gebied dat we tegenwoordig kennen als de Betuwe, delen van de Utrechtse Heuvelrug, de Gelderse Vallei en delen van Noord-Brabant. In de loop van de eerste eeuw n.Chr. groeiden de Bataven uit tot een van de invloedrijkste stammen in het Rijngebied. Volgens de Romeinse geschiedschrijver Tacitus waren ze formidabele ruiters en goede zwemmers, waardoor ze met behoud van wapens, paarden en bepakking in gesloten formaties rivieren konden oversteken. Dit was nog nooit vertoond en de Romeinen waren hiervan zo onder de indruk, dat ze graag gebruikmaakten van de Bataven. Ze werden bijvoorbeeld ingezet als hulptroepen in tijden van oorlog en aangesteld als lijfwachten van de keizer. Kortom, de Bataven hadden een buitengewone uitzonderingspositie, want dit was bij andere Germaanse stammen zeker niet altijd het geval.

Romeinse beeldvorming

Tegenwoordig vormen de antieke teksten van Tacitus, maar ook auteurs als Julius Caesar, Plinius de Oudere, Velleius Paterculus, Suetonius, Cassius Dio en nog vele anderen een belangrijke bron van informatie over dit tijdvak. In tegenstelling tot de Romeinen, schreven de Kelten en de Germanen niets ▶

Alexander van der Bunt is archeoloog en auteur van het boek *Wee de overwonnenen. Germanen, Kelten en Romeinen in de Lage Landen* (Omniboek, 2020).

In de periode tussen 50-12 v.Chr. vestigden zich vele Germaanse stammen aan de westoever van de Rijn, onder wie de Bataven. Afbeelding: Alexander van de Bunt.

De Romeinse bronnen hebben onze beeldvorming sterk beïnvloed. Deze zeventiende-eeuwse afbeelding van 'Germaanse krijgers' is daar een voorbeeld van. Afbeelding: Philipp Clüvers *Germania Antiqua*, 1616.

op over hun eigen geschiedenis en levenswijze, en als ze dat wel deden, is dat niet bewaard gebleven. De verhalen die door Romeinse auteurs werden opgeschreven waren zeker niet vrij van politieke propaganda, denkbeelden en opinies. Deze antieke teksten zijn vaak gericht op generaals en keizers die ter meerdere eer en glorie van zichzelf vochten en benoemen verder alleen degenen die de moed hadden om zich daartegen te verzetten. Deze tegenstanders van Rome worden binnen dit kader vaak geportretteerd als 'barbaren', een verzamelterm voor vreemde volken. Ditzelfde kan gezegd worden van begrippen als 'Kelten' en 'Germanen', waarvan we inmiddels weten dat dit behoorlijk ongenuanceerde termen zijn, die door de Romeinen zijn bedacht om de volkeren ten noorden van de Alpen te beschrijven. Het is echter gebleken dat de Kelten en Germanen niet bestonden,

maar dat deze begrippen meer een soort verzamelnamen zijn voor verschillende stammen, die zichzelf waarschijnlijk nooit als één volk hebben gezien. In feite kon alles wat niet Romeins of Grieks was, volgens de antieke auteurs worden aangemerkt als barbaars. Zo spraken ze geen Latijn of Grieks en woonden ze niet in steden, zoals bij de Romeinen al eeuwen gangbaar was. Als we *Germania* van Tacitus erop naslaan, lijkt de wereld ten noorden en oosten van de Rijn in elk opzicht een groot contrast met de Romeinse wereld. De mensen van deze streken woonden in woonstalhuzen, ze vereerden hun goden in heilige wouden en gingen geregeld op plundertocht. Hoewel de teksten van Tacitus, vanuit de eerste en tweede hand, tot op zekere hoogte op waarheid zijn gebaseerd, hebben ze ook iets karikaturaals.

'De verhalen die door Romeinse auteurs werden opgeschreven waren zeker niet vrij van politieke propaganda, denkbeelden en opinies'

Dit had echter een duidelijke reden. Vóór de aanleg van de limes is Rome meerdere keren opgeschrikt door indringers van buitenaf of de dreiging daarvan. Een van de beruchtste gebeurtenissen in de Romeinse geschiedenis is de plundering van Rome in 390 v.Chr. door de Keltische stam van de Senones, onder leiding van de Keltische koning Brennus. De littekens van deze gebeurtenis bleven lang nawerken in het collectieve geheugen van de Romeinen. Je zou zelfs kunnen spreken van een soort van 'barbarofobie', een traumatische afkeer die van generatie op generatie in leven werd gehouden. Vanaf dat mo-

ment keken de Romeinen met argusogen naar het noorden, zeker als ze nieuws vernamen over 'barbaarse' hordes die vastbesloten waren om naar het zuiden te trekken. Dit vijandbeeld moet later zeker hebben bijgedragen aan het veiligheidsargument van ambitieuze generaals en provinciale gouverneurs om de grenzen van het Rijk naar het noorden te verleggen. De Romeinen hadden de gewoonte om alles in te delen in twee afzonderlijke en vaak tegenovergestelde groepen of werelden, elk met hun eigen kenmerken. Binnen dit kader zijn groepen als Germanen en Kelten een Romeinse uitvinding. Dit contrastdenken laat zien hoe zij de wereld indeelden en deze voorzagen van een nieuwe en soms nogal versimpelde gelaagdheid: de antieke beschaving versus de barbaren. Het is een denkpatroon dat nog steeds wordt overgenomen, en dat meer over ons zegt dan over de mensen in het verleden. Soms ontkomen we daar niet aan, simpelweg omdat de bronnen het niet toelaten. Het is zoeken naar een balans tussen wat ons is nagelaten en het moderne interpretatiekader.

Romeins burgerschap

Het beeld van de relatie tussen Romeinen en de volken die in de Lage Landen woonden, is voor een groot deel ook bepaald door Romeinse schrijvers. De Romeinen zouden volgens het bekende beeld de volken uit het rivierengebied stedenbouw, forten, infrastructuur en het schrift hebben gebracht. Waar we veel weten over de Romeinse expansie in onze contreien, weten we aanzienlijk minder over hoe de inheemse maatschappij van die tijd eruitzag, anders dan wat de Romeinse bronnen hebben nagelaten en tot op zekere hoogte in de archeologie wordt bevestigd. In veel gevallen ging het leven door zoals men in de ijzertijd gewend was en hield men vast aan oude gebruiken.

Tegelijkertijd bood de Romeinse overheersing nieuwe kansen aan de inheemse bevolking om zich te verrijken. Zo zochten de stammen van Bataven, Cananen, Friezen en de Chauken aansluiting bij de Romeinen en werden hierdoor onderdeel van het grotere geheel van het Romeinse Rijk. Ook bestonden

‘De Bataven behielden, net als vele andere stammen, veel van hun voorouderlijke tradities’

er Germaanse stammen, zoals de Cherusken en de Marcomanen, die eerst onderworpen waren en de Romeinse gewoonten tot zich namen, maar vervolgens ten strijde trokken tegen hun overheersers. Niet alleen waren deze stammen voor eens en voor altijd veranderd door de Romeinse heerschappij, ook wisten zij zich af te scheiden van het Rijk en vooralsnog hun eigen pad te bewandelen. Bijna alle onderworpen en loyale stammen waren schatplichtig aan Rome; ze moesten belastingen betalen en hulptroepen leveren. De Bataven waren hierop een uitzondering, want zij hoefden enkel hulptroepen te leveren. Een van de opvallendste ontwikkelingen in de eerste eeuw n.Chr. was de opkomst van nieuwe families en burgerrechtverleningen. Afzwaaiende hulptroepensoldaten kregen na 25 jaar dienst in het Romeinse leger een formeel getuigschrift gegoten in brons. Op dit zogeheten ‘diploma’ stond vermeld dat ze het Romeinse burgerrecht hadden verworven. Dit recht gold automatisch ook voor al hun nazaten. Als een familie deze juridische status van Romeins burgerschap eenmaal had verkregen, dan kregen ze meer mogelijkheden in de Romeinse wereld. Ze konden deelnemen aan het

politieke leven, trouwen volgens de Romeinse wet en zich vestigen binnen het Romeinse Rijk. Vanuit Romeins oogpunt was de hoop dat deze stammen binnen enkele jaren de Romeinse cultuur over zouden nemen. Een deel van de inheemse aristocratie sprak binnen enkele jaren Latijn en nam een Romeinse naam aan. Aangezien de elite het voorbeeld gaf voor de rest van de stam, duurde het niet lang tot de gewone burgers volgden. Hoewel veel Bataafse soldaten in latere perioden het prestigieuze Romeinse burgerrecht kregen toegekend en grote hoeveelheden Romeins wapen- en paardentuig als souvenir mee terug naar hun thuisland namen, blijkt uit archeologisch oogpunt dat ze de Romeinse cultuur slechts tot op zekere hoogte overnamen. Ondanks hun integratie binnen het grotere geheel van het Romeinse Rijk behielden de Bataven, net als vele andere stammen, veel van hun voorouderlijke tradities. Zo leefden ze vaak op het platteland, hielden ze volksvergaderingen en feesten in de bossen, cremeerden ze hun doden en wierpen grafheuvels op, die vervolgens voorzien werden van grafgiften. In de Bataafse graven zijn nauwelijks Romeinse objecten aangetroffen, waardoor het lijkt alsof ze vasthielden aan hun Germaanse wortels. Zo lijkt er een contrast te bestaan tussen wat we kunnen beschouwen als Romeins

burgerschap en hoe mensen zichzelf uitten in de materiële cultuur van die tijd. Hoewel onder archeologen grote aarzeling bestaat bij het toekennen van een Romeinse, Bataafse of zelfs Germaanse identiteit aan archeologische contexten en individuen, kunnen we stellen dat de Bataafse identiteit bestond uit meerdere en deels overlappende identiteitsgroepen. Binnen deze zienswijze mogen we aannemen dat bijvoorbeeld de Bataafse Opstand in de jaren 69 en 70 n.Chr. geen grootschalige oorlog was tussen Germaanse stammen en Rome, maar meer een Romeinse burgeroorlog.

Onbegrensd

Ons beeld van het land aan de ‘grens’ van het Romeinse Rijk is aan verandering onderhevig. Dit oude beeld is te verklaren door de nadruk op de limes, de reeks forten en wachttorens langs de Rijn. Dat het Romeinse Rijk een grens had, terwijl de Romeinen met hun woord *imperium* een invloedssfeer bedoelden, is een negentiende-eeuws idee. De modernere perceptie van het grensgebied houdt in dat er veel meer verbinding was tussen volkeren en dat de grens relatief was. ▶

De cicade fibula van Utrecht, waarschijnlijk via contacten met (hulptroep) soldaten afkomstig uit Pannonië. Foto: Landschap Erfgoed Utrecht, Alexander van de Bunt.

Het limesgebied was meer een overgangsg gebied of invloedssfeer dan een concrete afscheiding. Om de verhalen en gebeurtenissen rond het begin van onze jaartelling in een breder perspectief te plaatsen, moeten we ons dus vooral niet laten beperken door ons moderne idee van grenzen. Deze zaken waren namelijk niet vanzelfsprekend in de klassieke wereld.

‘De samenleving van 2000 jaar geleden kende een diversiteit en mobiliteit die ver voorbij onze begrippen reikt’

Over de ‘grens’ heen kende het rivierengebied in die tijd veel bedrijvigheid, doordat er verschillende bevolkingsgroepen uit diverse regio’s binnen en buiten het Romeinse Rijk bij elkaar kwamen. Dit waren niet alleen legereenheden uit alle hoeken van het Rijk, maar ook reizigers, handelaren en migranten van ten noorden en zuiden van de limes. De grens was dus meer een kruispunt dan een afscheiding.

De Romeinen hadden niet de intentie om zich te isoleren van de stammen ten noorden van

de Rijn. Sterker nog, ze rekruteerden hen als soldaten voor hun legers en ontwikkelden commerciële en diplomatieke banden met hun leiders. Veel handelslieden en ambachtsmannen in Germanië maakten speciale mantelspelden om deze vervolgens in het Rijngebied aan de Romeinen te verkopen. Ook in Scandinavië werd met veel interesse naar het Romeinse Rijk gekeken. Veel jongemannen trokken naar het zuiden om hun geluk te beproeven in het Romeinse leger, op zoek naar buit en glorie. Na hun diensttijd keerden zij vaak terug naar hun thuisland, veelal in bezit van rijkversierde Romeinse voorwerpen en een goed verhaal. Kortom, de samenleving van 2000 jaar geleden kende een diversiteit en mobiliteit die ver voorbij onze begrippen reikt. Door nieuwe ontdekkingen, vondsten, opgravingen en *citizen science*-projecten als *Portable Antiquities of the Netherlands* en *Erfgoed gezocht* kunnen wetenschappers steeds meer vertellen over hoe het grensgebied eruitzag. Actueel is de recente vondst van een Romeinse wachttorens bij Krommenie, ver benoorden de limes. Ten zuiden daarvan lag de

vlootbasis van Velsen (Flevum), die volgens de gangbare visie heeft bestaan van het jaar 16 tot de Friese Opstand in 28, waarna het gebied is ontruimd. Deze vondsten doen echter vermoeden dat de Romeinen veel langer in het gebied verbleven, minstens tot het jaar 47. Een andere belangrijke ontwikkeling is de opkomst van nieuwe DNA-technieken. Zo kunnen wetenschappers aan de hand van menselijke overblijfselen via isotopenonderzoek achterhalen waar verschillende individuen of groepen oorspronkelijk vandaan kwamen. Dit betekent niet alleen dat we meer te weten komen over waar onze voorouders vandaan kwamen, maar ook over hoe wij met hen verbonden zijn. Door meer onderzoek te doen naar crematieresten uit de Romeinse tijd zullen er meer inzichten komen in grafituelen, maar ook mobiliteit van volken.

Blik op de limes

De limes was geen gesloten fortenrij, die enkel bedoeld was om de Germaanse ‘barbaren’ buiten de deur te houden. Uiteraard moesten de forten militaire dreigingen kunnen weerstaan en onderscheppen, maar ze werden ook gebruikt ter regulering

C CAE AUG GER staat gebrand op deze duig van een wijnton die in Vechten (Bunnik) is gevonden. Foto: Archeologisch depot Utrecht.

van het grensverkeer. Vanuit het oogpunt van de materiële cultuur was de limes eerder een serie van doorlaatposten dan een barrière.

Het besluit om de Rijn en de Donau als grens te accepteren, was niet alleen een militair besluit, ook logistieke factoren speelden een belangrijke rol. Door middel van watertransport konden de steden en forten langs de Rijn beter en veiliger bevoorraad worden dan over land. Bovendien vormde de Rijn een van de belangrijkste bevoorradingsroutes voor de Romeinse campagnes in Brittannië. Hiertoe had Caligula vanaf het jaar 40 de eerste voorbereidingen getroffen, waarna Claudius in het jaar 43 het startsein gaf voor de Britse invasie. Met de Friese Opstand nog vers in het geheugen, had het versterken van de Rijnmonding daarom de meeste prioriteit. In deze regio treffen we de oudste limesforten van Nederland. Het is wonderlijk hoe de archeologie onze literaire bronnen soms letterlijk bevestigt: zo beschreef Suetonius Caligula's verblijf in Katwijk, en troffen archeologen in twee nabijgelegen forten wijnvaten van de keizer aan, met zijn naam erin gebrand.

Terwijl de militaire aandacht dus naar het westen ging, dacht men niks te hoeven vrezen van de bevriende volken in het oosten, zoals de Bataven. Hier kreeg de limes pas zijn vaste gestalte na de Bataafse Opstand. Tevens werd langs de Rijn een strook land vrijgelaten om ongewenste Germaanse indringers te kunnen spotten. Hoe groot dit niemandsland of deze overgangszone was, is niet geheel bekend, maar deze zone lag niet noodzakelijkerwijs overal braak en was niet per definitie onbewoond. Een interessant verhaal hierover is dat van Verritus en Malorix, twee Friese vorsten die in het jaar 58 helemaal naar Rome afreisden om keizer Nero te overtuigen hun het recht te geven om zich met hun stam in

dit niemandsland te vestigen. Nadat dit verzoek werd geweigerd en Verritus en Malorix het besluit naast zich neerlegden, werden de Friezen met militair geweld uit het rivierengebied verdreven.

Naast de militaire overgangszone en de forten ontstonden vaak ook burgerlijke nederzettingen, zogeheten *vici*. Hier vonden bijvoorbeeld de meegereide vrouwen en kinderen van de soldaten huisvesting. Daarnaast viel aan de aanwezigheid van soldaten veel geld te verdienen; dit had dan ook de nodige interesse van de lokale burgerij en stammen. De Germaanse stammen maakten graag gebruik van deze handelsmogelijkheden door specifiek producten te produceren voor een Romeinse markt. Dit is slechts een deel van het verhaal, want ook veel andere volkeren kwamen door

het Romeinse Rijk in aanraking met de bewoners van de Lage Landen. De troepen die alleen al langs de Rijn waren gestationeerd, liepen in herkomst en diversiteit sterk uiteen. Zo waren hier soldaten gestationeerd die afkomstig waren uit Gallië, Brittannië, het mediterrane gebied, de Balkan en het Donaugebied. Het was een bijzondere mix van inheemse Keltisch-Germaanse volkeren, hulptroepen en handelaren uit het hele Rijk. Op basis van het weinig overgeleverde bewijs is het geen gemakkelijke taak om een eenduidig beeld te vormen van hoe ons Romeinse verleden er precies uit heeft gezien. Het moet een complexe en diverse samenleving geweest zijn en door nieuwe archeologische ontdekkingen krijgen we steeds meer een reëel beeld van het grensgebied langs de Rijn. ■

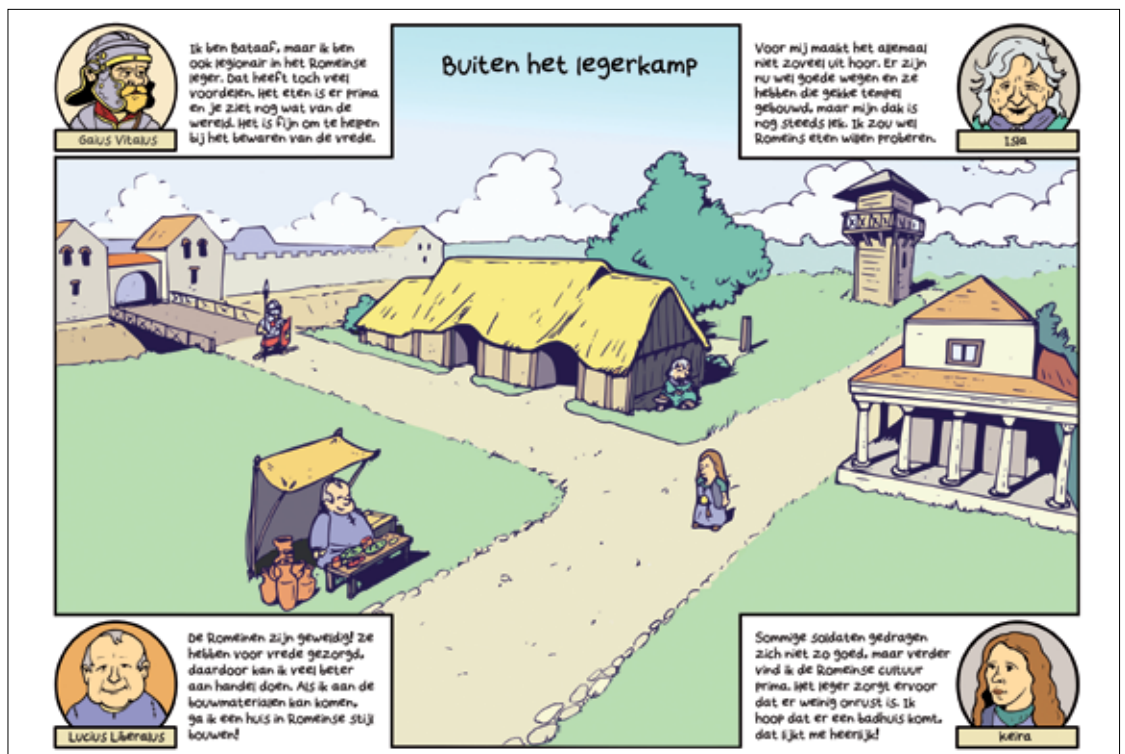
Bij het Friese dorp Bergum is deze altaarsteen gevonden voor Hludana, de inheemse godin van het water en de visserij. De steen is geïnspireerd door de Romeinse godenbeelden en altaarstenen. Foto: Fries Museum, Leeuwarden Collectie Het Koninklijk Fries Genootschap.

Brief aan de gouverneur

Wordt er genoeg aan romanisering gedaan?

Leerlingen leren in de brugklas hoe Rome uitgroeide van stadstaat tot wereldrijk. Ook leren zij dat het Rijk werd verdeeld in provincies, met in elke provincie een gouverneur aan het hoofd. Dit kunnen zij braaf uit hun hoofd leren, maar de vraag is of ze er dan ook echt een beeld bij hebben. Met deze opdracht gaan leerlingen aan de hand van beeldmateriaal in de huid kruipen van ambtenaren in het Romeinse Rijk.

Hayo van Reek is docent geschiedenis op het Maerlant in Brielle, tekenaar en oprichter van Barbaar Educatie.

Wat?

In deze opdracht schrijven de leerlingen in tweetallen een brief aan de gouverneur van de Romeinse provincie *Germania Inferior*. Zij stellen zich voor dat ze ambtenaren zijn die een inspectieronde hebben gemaakt en die de gouverneur op de hoogte brengen van hun bevindingen. De leerlingen krijgen hierbij hulp van een drietal beeldplaten waarin fictieve Romeinen en Germanen rondlopen, die allemaal een verschillende mening hebben over hoe het eraan toegaat in de provincie. De opdracht is te downloaden op de website van Barbaar Educatie.

Plaat 1. Romeinse en Germaanse elementen, net buiten een Romeins legerkamp. Afbeelding door Barbaar Educatie.

Voor wie?

Leerlingen in de brugklas.

Wanneer?

Deze opdracht is te koppelen aan tijdvak 2 (Grieken en Romeinen), de behandeling van het Romeinse Rijk en de confrontatie tussen de Romeinen en de Germanen.

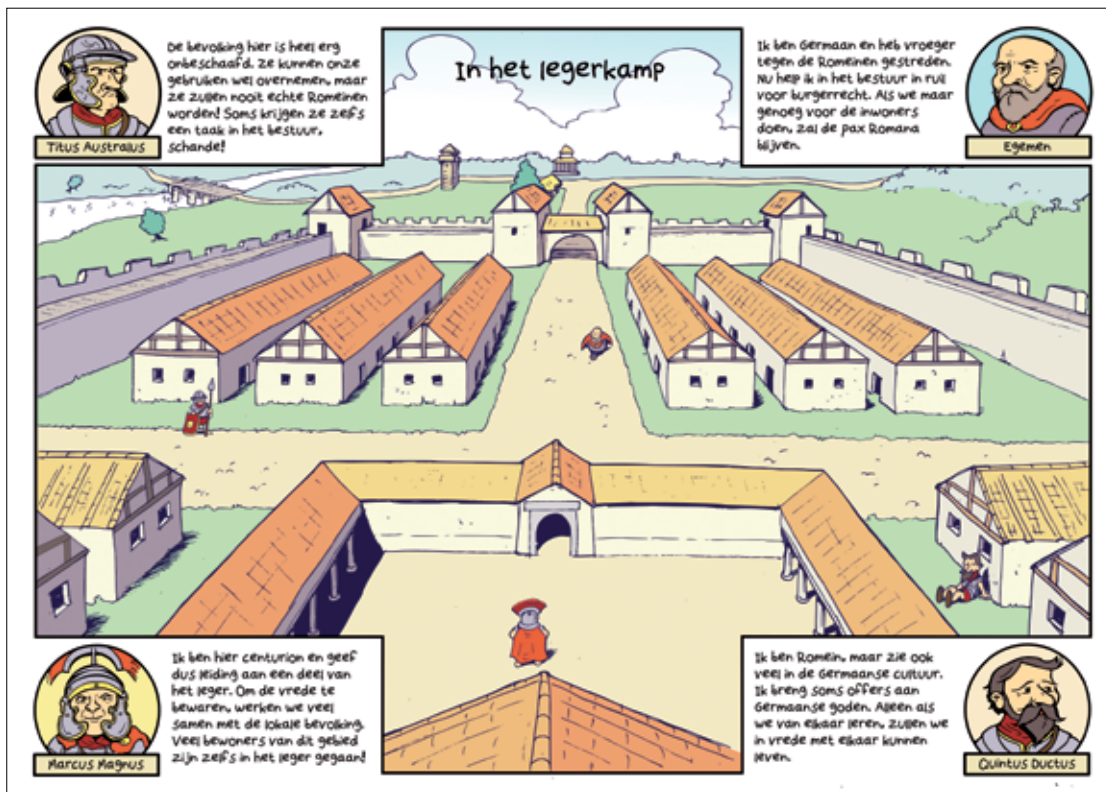
Hoe lang?

De opdracht is in een lesuur uit te voeren, wanneer de leerlingen de eindversie thuis maken.

Hoe werkt het?

De opdracht is opgedeeld in drie stappen. In de eerste stap verzamelen de leerlingen

informatie door het bekijken van drie platen, waarop onder-vraagde mensen staan afgebeeld. Hier letten zij op wat de verschillende personen zeggen, maar ook hoe de omgeving eruitziet. Op de eerste plaat zijn Romeinse en Germaanse elementen door elkaar te zien, net buiten een Romeins legerkamp. Op de tweede plaat is het legerkamp zelf afgebeeld. Hier zijn vooral Romeinen te vinden met verschillende meningen over de samenwerking met de Germanen. Ook zie je een Germaan die vroeger tegen de Romeinen vocht en nu helpt in het bestuur. Op de derde plaat is een door de Romeinen gebouw-

de brug te zien. Je ziet enkele Germanen die uiteenlopende meningen geven. In stap twee bedenken de leerlingen wat er in de provincie nodig is om de vrede te kunnen bewaren en om de romanisering te bevorderen. Dit kan aan de hand van de verzamelde informatie en de leertekst van de methode, maar de leerlingen kunnen ook zelf dingen bedenken. In de derde stap schrijven de leerlingen een brief aan de gouverneur, waarin zij hem op de hoogte brengen van de gang van zaken in zijn provincie. Hierin beschrijven ze welke positieve en negatieve zaken ze zijn tegengekomen en wat de gouverneur kan doen om de provincie stabiel te maken. De brief kan analoog of digitaal bij de docent worden ingele-

verd, maar er kan ook voor gekozen worden om creativiteit in de vorm van Romeins ogende brieven te belonen.

Wat levert het op?

Door deze opdracht verdiepen leerlingen zich in het bestuur van het Romeinse Rijk en het contact tussen de Romeinen en Germanen. Daarnaast krijgen zij een beeld van het gebied dat nu Nederland is in de tijd van

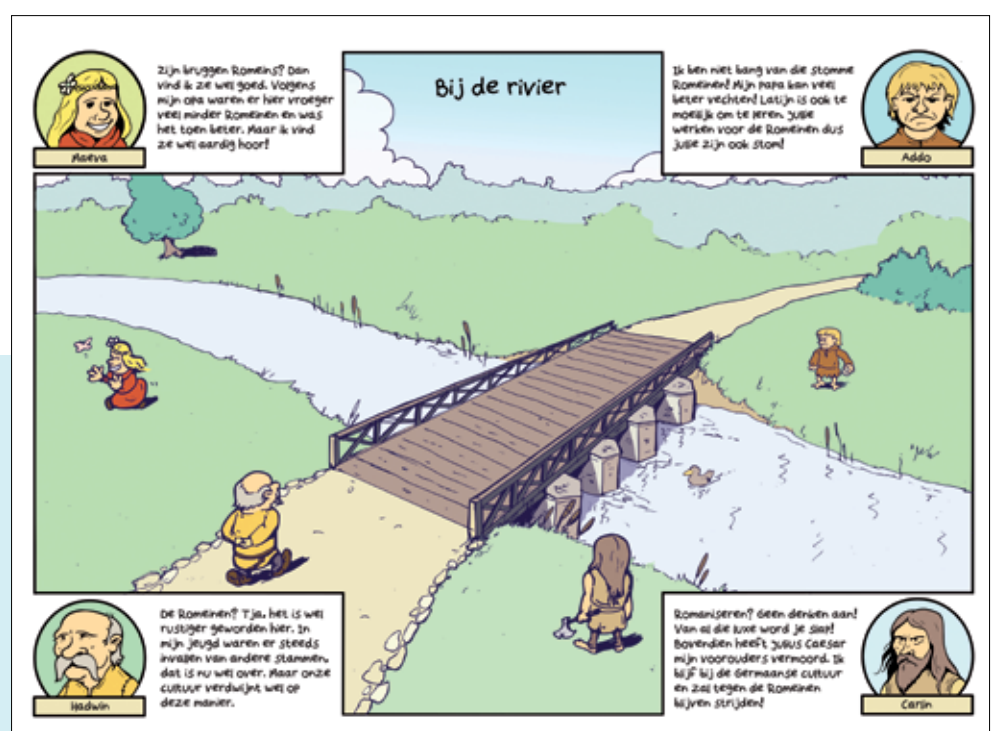
de Romeinen. Door beelden te koppelen aan de geleerde kennis, kunnen de leerlingen de leerstof visualiseren. Daarmee krijgen ze grip op de leerstof. De opdracht leent zich ook goed voor samenwerking met andere vakken, zoals Nederlands en de beeldende vakken. Zo kunnen de leerlingen hun creativiteit kwijt in het eindproduct in de vorm van mooie brieven, zowel inhoudelijk als visueel. ■

Boven: Plaat 2. Een Romeins legerkamp. Afbeelding door Barbaar Educatie.

Onder: Plaat 3. Een brug gebouwd door de Romeinen. Afbeelding door Barbaar Educatie.

Barbaar Educatie

Barbaar Educatie is een klein verbond van geschiedenisleraren en richt zich op het ontwikkelen van lesmateriaal met een visueel karakter. Zo zijn er verschillende schrijfopdrachten, combinatieopdrachten en een rollenspel voorzien van illustraties. Dit en meer materiaal is te vinden op www.barbaareducatie.nl.

Op de huid van de tijd

Kranten als historische bron in de klas

Een krant, wie leest die nog? Weinig leerlingen, zo merkte Djurre Fijen. Maar een workshop opende hem de ogen voor een manier om zijn leerlingen opnieuw met kranten in aanraking te brengen. En de leerlingen zijn enthousiast.

Djurre Fijen is docent geschiedenis in Frankrijk.

Kunt u zich 4 november 2008 nog herinneren, de verkiezingsoverwinning van Obama? De kandidaat van *hope* en *change* boekte een magistrale overwinning. Mede dankzij videotoespraken en clips van de zanger Will.i.am die langs sociale media werden verspreid, wist hij in groten getale politiek ongeïnteresseerde jongeren aan te spreken. De correspondent van de *NRC* leek de paradigmawisseling het best te vatten: 'Obama 08' is voortaan de norm.¹ Was de overwinning ook een voorbode van een nieuw digitaal tijdperk waarin sociale media de kloof tussen volk en Washington konden overbruggen? Een tijd van hernieuwd burgerelan waarin een meer democratische politiek in het verschiep leek te liggen?² Van dat optimisme was acht jaar later niet veel meer over. Aan zowel de verkiezingsoverwinning van Donald Trump als het referendum over de uittreding van het VK uit de EU ging een uiterst vileine campagne vooraf. Zowel voor- als tegenstanders schrokken er niet voor terug om aannames als feiten te presenteren, en apocalyptische spookverhalen buitelden over elkaar heen. Erger nog, de Trump-campagne en de brexiteers hadden er geen moeite mee om samen te werken met *Cambridge Analytica*, een bedrijf dat 87 miljoen Facebookprofielen van kiezers had gehackt. Deze mensen werden vervolgens bestookt met het 'nieuws' dat Hillary Clinton minderjarige prostituées in de kelder van een New Yorkse pizzeria dwang-

arbeid liet verrichten. Nadat mensen het 'nieuwsbericht' gezien hadden, waren zij veelal niet in staat om te constateren of het hier om nieuws ging of om propaganda.

Burgerschap in Nederland

De politiek in Nederland maakt zich al geruime tijd zorgen over het burgerschap van de jeugd. Sinds 2006 zijn scholen wettelijk verplicht burgerschapsonderwijs aan te bieden en een meer omvattende herziening ligt op dit moment bij de Tweede Kamer.³ Dergelijke initiatieven zijn goed bedoeld, maar zijn, gegeven de grondwettelijke vrijheid van onderwijs, voor hun succes erg afhankelijk van de democratische participatie van scholen zelf. Welke visie hebben scholen docenten op het onderwerp? Wordt het ondergebracht bij maatschappijleer, Nederlands, een combinatie van beide of toch een ander vak?

Ik denk dat het onderwerp urgent genoeg is en dat het vak geschiedenis een rol kan vervullen, bijvoorbeeld als het aankomt op de vraag naar de bronnen die voeding geven aan het nieuws. De vraag hoe betrouwbaar nieuws tot stand komt, blijft vaak onderbelicht. De meeste van mijn leerlingen lezen geen krant, omdat hun ouders er niet op geabonneerd zijn. Een enkeling kijkt het journaal op televisie. De nieuwsbronnen waar zij het meeste mee vertrouwd zijn, komt van hun smartphone of van hun medeleerlingen. Toch is er geen sprake van desinteresse. Met enige regelmaat stelt een leerling mij een vraag als: 'Meneer, gaat de brexit door?', of: 'Komt er oorlog tussen Iran en de VS?' Het idee dat je met behulp van betrouwbare nieuwsbronnen ook zelf een antwoord op die vragen kunt formuleren, komt niet in ze op.

¹ T.J. Meeus, "'Obama 08' voortaan de norm", *NRC Handelsblad* (21 mei 2008).

² 'Change en hope als medium: de campagne van Obama'. Ongepubliceerd essay van de auteur.

³ De meest recente Kamernota is te vinden op: zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-35352-6.html.

⁴ www.delpher.nl.

⁵ J.W. Koopmans, 'De verjaardag van stadhouder Willem V in 1788 als politieke manifestatie in de pers', in: *Propaganda en spektakel: vroegmoderne intochten en festiviteiten in de Nederlanden* (Shaker Publishing: 2009). Ik dank hem voor zijn inzichten en bereidwillige medewerking.

⁶ KA 30: De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap.

President Lyndon B. Johnson spreekt de natie toe na het incident in de Golf van Tonkin, 4 augustus 1964. Foto: Cecil W. Stoughton, National Archives and Records Administration.

Deze overwegingen en ervaringen hebben mij aangezet om nieuwsbronnen actiever in mijn les op te nemen. Een eerste kans diende zich aan toen ik een stapel originele krantenknipsels over de Vietnamoorlog, de moord op Martin Luther King en de eerste maanlanding in handen kreeg. Een mooie aanleiding om de Vietnamoorlog op een nieuwe wijze aan te snijden. Ik gaf leerlingen twee verschillende krantenberichten en liet hen deze vergelijken op het gebied van de aangehaalde feiten en onpartijdigheid. De kans om met originele bronnen te werken, riep een gevoel van historische betrokkenheid op en het enthousiasme nam toe. Hoewel ik had geprobeerd de opdracht niet te moeilijk te maken, bleek dit een valkuil. Leerlingen die een bericht hadden over het front moesten zich door Vietnamese plaatsnamen heen worstelen. Tevens bleken niet alle artikelen even geschikt. Twee artikelen over het schietincident in de Golf van Tonkin (1964) verschilden weinig in feitelijkheid. Immers, veel was op het moment van schrijven nog onduidelijk. Latere artikelen over het incident ontbraken, waardoor een diachrone vergelijking niet mogelijk bleek. Artikelen over de publieke opinie, zoals groeiende kritiek en demonstraties tegen het beleid van Johnson in Nederland, zaten helaas niet tussen de knipsels.

Miljoenen krantenpagina's

De mogelijkheid om meer artikelen rond een gebeurtenis te verzamelen werd mij geboden toen ik op een winderige voorjaarsdag op het onderwijscongres van de VGN een workshop volgde over en van Delpher.⁴ Deze online database bevat meer dan 120 miljoen pagina's van Nederlandse kranten, tijdschriften en boeken uit de periode 1618-1995. Een ongekende schat aan mogelijkheden! Maar ja, hoe vind je hierin een

weg zonder al te veel tijd te verliezen? Ik ben geen expert op het gebied van Nederlandse kranten en het vinden van een rustig moment om er eens goed voor te gaan zitten is niet evident. Het was mijn voormalige docent Nederlandse geschiedenis die mij op het spoor van de berichtgeving rond de veertigste verjaardag van stadhouder Willem V zette. Een jaar na de mislukte omwenteling van 1787 lag deze gevoelig en orangisten waren gebrand op een succesvolle feestdag. De viering werd een verkapte politieke manifestatie en kranten moesten een manier vinden om hiermee om te gaan.⁵

Een geschikt onderwerp om in de klas de tweedeling tussen orangisten en patriotten te illustreren en de onvrijheid waarmee redacteurs-uitgevers na de restauratie van Willem V te maken kregen. Met behulp van Delpher selecteerde ik drie artikelen (uit de *Amsterdamse*, *Groninger* en *Rotterdamse Courant*) en liet leerlingen nagaan in hoeverre de bevolking

enthousiast was over de feestdag. De dubbele bodem was de vraag of deze artikelen wel in vrijheid waren geschreven. De *Groninger Courant* was in de jaren tot de omwenteling erg op de hand van de patriotten geweest en beschreef niet geheel toevallig de festiviteiten veel zakelijker dan de meer neutrale *Rotterdamse Courant*. Deze opdracht kan goed gebruikt worden binnen het domein staatsinrichting en sluit aan bij het kenmerkend aspect over democratische revoluties.⁶

‘De kans om met originele bronnen te werken, riep een gevoel van historische betrokkenheid op’

Een soortgelijke opdracht heb ik ontwikkeld over het Palingoproer van 1886. Wederom heb ik gekozen voor een concrete gebeurtenis met als doel zowel havo als vwo te bedienen. Ik beoogde vooral om leerlingen om te laten gaan met kranten van verschillende zuilen en het ►

Feestverlichting aan de huizen van de heren Mulman en Hasselaer, Keizersgracht 442-440. Uit een reeks prenten van de illuminaties van verschillende huizen, ter gelegenheid van de veertigste verjaardag van prins Willem V, 8 maart 1788. Prent van Willem Kok. Bron: Stadsarchief Amsterdam.

7 geschiedenisendictiek.wp.hum.uu.nl/lessen/krant-maken-bijburgers-en-stoommachines. Laatst bezocht: 10 oktober 2020.

8 F. Halsema, *Pluche* (Ambos: 2016), hoofdstuk 12.

kenmerkende mens- en wereldbeeld van elke zuil. Op het niveau van beschrijving gaven *De Standaard* en de *Nieuwe Tilburgse Courant* een erg verschillend feitenrelaas. Een verschil dat de leerlingen niet ontging. De zwaarte van de opdracht paste ik aan door de verschillen tussen de krantenartikelen te verkleinen. In hun commentaar op het oproer beschouwden twee liberale kranten (*Algemeen Handelsblad* en *Haagsche Courant*) het gebeuren vanuit een enigszins ironische houding. De subtiliteiten werden lang niet door alle leerlingen opgemerkt. Diegenen die in termen van pro en contra over de palingtrekkers dachten, konden de meer vrijzinnige opvattingen van deze kranten niet goed thuis brengen.

Zelf een krant maken

De opdracht werpt licht op de verzuiling, maar dient ook als opstap naar een praktische opdracht over de negentiende eeuw. In deze opdracht moeten leerlingen in groepjes zelf een verzuilde krant maken. Zij kiezen of ze een socialistische, gereformeerde of protestantse, katholieke of liberale krant willen maken. Ik heb deze opdracht grotendeels gebaseerd

op een door Maarten van Gils ontworpen opdracht.⁷ Hij heeft een interessante opdracht ontworpen die de droge ‘-ismen’ nieuw leven in blaast en verdient daarvoor alle krediet. Het maken van een krant dwingt leerlingen na te denken over het perspectief van de ooggetuige en wijsheid achteraf. Dit vertaalt zich in vragen als: ‘Hoe kan het dat het boek schrijft dat de industriële revolutie vergelijkbaar is met de neolithische? Dat kon een journalist uit die tijd toch nooit weten?’ Het is bij deze opdracht belangrijk de groepjes een goede planning te laten maken. Vooral jongens hebben nogal eens de neiging het werk voor zich uit te schuiven, waar de diepte van de artikelen en de vormgeving onder te lijden kan hebben.

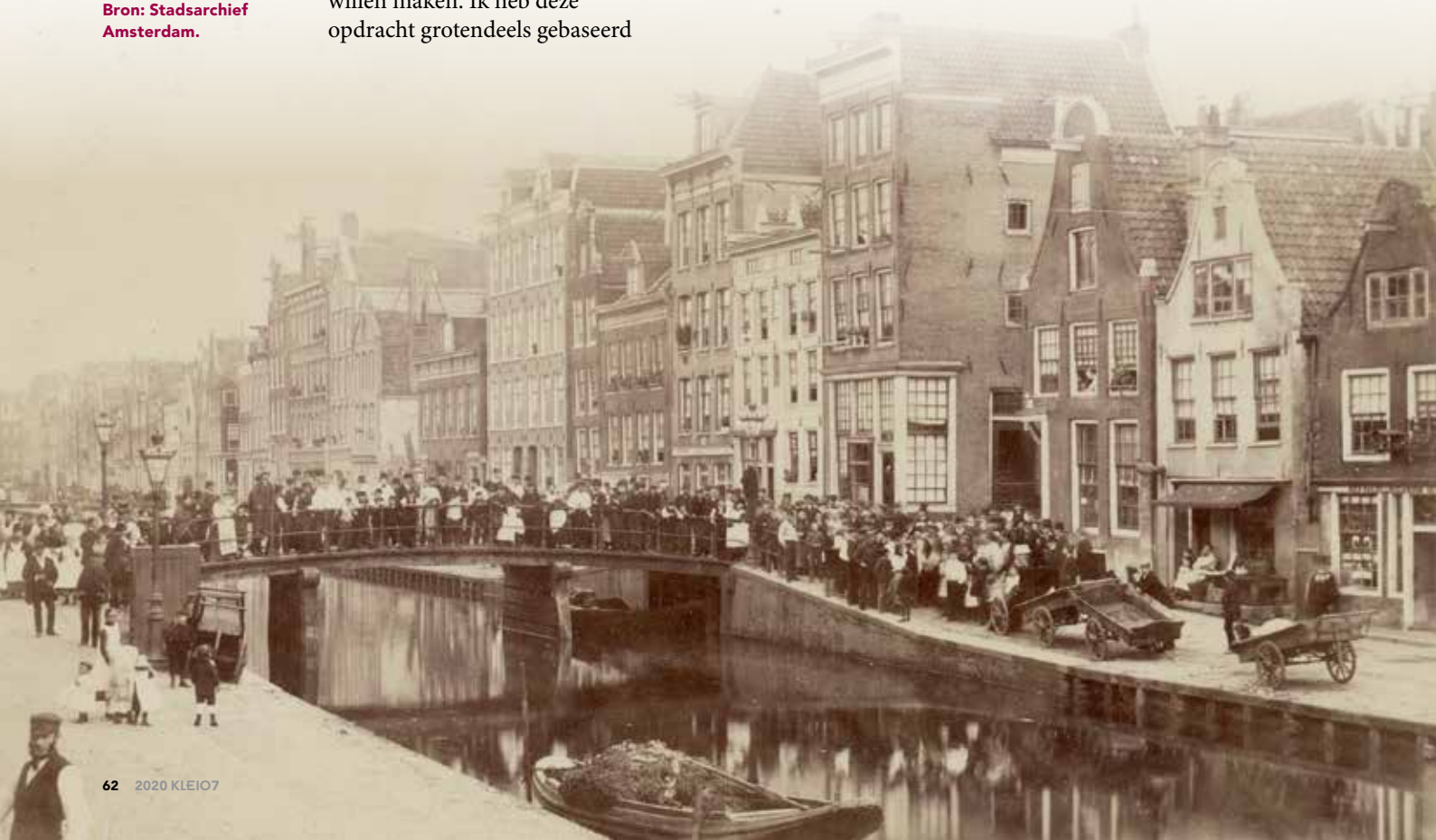
Het interessante aan kranten is dat ze erg tijd- en plaatsgebonden zijn. De eerste kranten in de achttiende eeuw moesten de vrijheid van de drukpers bevechten en, zoals de kranten rond de veertigste verjaardag van Willem V laten zien, hun taalgebruik aanpassen om niet de toorn van de machthebbers

over zich af te roepen. Na de grondwetswijziging van 1848 was de vrijheid van drukpers constitutioneel geregeld en konden redacties zich meer permitteren. Kranten gingen een zuil bedienen en ontwikkelden zich tot massamedium.

Inmiddels hebben kranten het moeilijk. Om kosten te besparen zijn op de politieke redacties de specialisten op belangrijke beleidsterreinen, zoals zorg, onderwijs en justitie veelal wegbezuinigd. Het zijn nu veelal generalisten die het nieuws maken en meer op zoek zijn naar sappige verhalen.⁸ Wat mij betreft een treurige ontwikkeling. Het geeft wel aan dat kranten na tweeënhalf eeuw een interessant nieuwsmedium blijven dat de tijdsgeest ademt. Hun combinatie van betrokkenheid en distantie maakt hen als historische bron en als lesmateriaal uitermate geschikt. ■

Een menigte in de Jordaan, enkele dagen na het Palingoproer. Bron: Stadsarchief Amsterdam.

De historische krantenartikelen die in dit artikel genoemd worden, zijn te vinden op www.vgnkleio.nl.

Kantelpunt

Laat me beginnen met zo'n ouderwetse jaartalenquiz die we in het geschiedenisonderwijs al lang hebben afgeschaft. Daar gaan we: 28 juni 1914? 22 november 1963? 6 mei 2002? 16 oktober 2020? Vier moorden in iets meer dan honderd jaar. Op respectievelijk Frans Ferdinand van Oostenrijk, John F. Kennedy, Pim Fortuyn en Samuel Paty. Moorden die een kantelpunt in de geschiedenis bleken.

Over de laatste kunnen we dat natuurlijk nog niet zeggen. Maar de moord op deze echtgenoot, vader en onze geschiedeniscollega is wel erg indrukwekkend. Langs deze weg betuig ik opnieuw mijn deelneming aan de nabestaanden. Relativering, laat staan bagatellisering, is uit den boze. Punt. Er zijn in de westerse cultuur weinig absoluteheden en verboden overgebleven, maar het 'Gij zult niet doodslaan' is er één van. Bovendien, deze aanval op onze rechtstaat ráákt ons allen. De spanning hangt tastbaar aan het plafond van klaslokalen. Hoe nu verder? Ik herken me niet in het beeld dat geschiedeniscollega's met de mond vol tanden voor de klas staan. Confrontatie en controverse sluipen wel deze mini-maatschappij binnen, omdat het klaslokaal de samenleving daarbuiten weerspiegelt.

'Geschiedenisleraren moeten ongemakkelijke kwesties op de tafels van de leerlingen leggen'

Leraren geschiedenis hebben een belangrijke taak. Gevoelige onderwerpen behoren tot de kern van hun vakgebied. Spotprenten op religie illustreren de botsing van grondrechten. In het klaslokaal schreeuwen openheid en veiligheid om de juiste balans. Openheid betekent dat je alles moet kunnen zeggen. Veiligheid betekent dat je niet het recht hebt je medemens te krenken of in het diepste van zijn ziel te kwetsen. De aanbeden god 'vrijheid van meningsuiting', waaronder vloeken, beledigen en godslastering vallen, conflicteert met de aanbeden God van Joden, christenen en islamieten. De vrijheid van meningsuiting is ook iets problematischer dan vaak voorgesteld wordt. Als het om een mening over homoseksualiteit en gender gaat, denk ik weleens aan de titel van het recente boek van Andreas Kinning: *Je mag zeggen wat je denkt. Als je maar hetzelfde denkt als iedereen.*

Geschiedenisleraren moeten historische en actuele controversen en ongemakkelijke kwesties op de tafels van de leerlingen leggen, deze onderzoeken en bespreken. Natuurlijk gaat het dan ook over de vraag of je cartoons van Mohammed moet laten

zien. Volgens Maurits Berger, hoogleraar 'Islam en het Westen' wel. Hij zegt er stoer achteraan dat hij ook cartoons van Anne Frank in bed met Hitler laat zien. Omdat volgens hem juist de emotie van afschuw cruciaal is om te begrijpen waarom het gaat. Als ik hem goed begrijp, gaat het hem erom bij crisissen niet alleen lief voor elkaar te zijn, maar 'om ons ongemak over schurende relaties te uiten.'

Als we werkelijk samen willen leven moeten we elkaar niet krenken en in de ziel kwetsen. Dat ik zelf nooit de neiging heb gehad medemens met spotprenten schade toe te brengen, betekent niet dat ik maatschappij- en ideologiekritiek en gevoelige onderwerpen schuw.

Ik geniet van cartoons waarin de macht op de hak genomen wordt. Niet van cartoons waarin minderheden gekwetst worden. Ik pleit voor een morele benadering, niet voor een juridische. Natuurlijk is de context medebepalend. Groep 6 van de basisschool is iets anders dan de collegezaal op een universiteit. Spot als uitlaatklep of cultuurkritiek is onvergelijkbaar met spot om haat te veroorzaken. In elk geval zijn pedagogische kwaliteit, verantwoordelijkheidsbesef en vakmanschap onmisbaar. Samen doen we het. ■

Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. Hij werkt als docent geschiedenis op de Driestar Hogeschool (pabo) in Gouda.

Migratieonderzoek door leer

Jonge Spoorzoekers leggen onbekende verhalen vast

Met het Jonge Spoorzoekers-project doen leerlingen onderzoek naar de persoonlijke geschiedenis van migranten. Uit deze interviews komen vaak bijzondere resultaten.

Nicole van der Steen is redacteur van Kleio. De citaten in de kaders zijn uitspraken van leerlingen die aan het project deelnamen.

In november 2017 verscheen de docentenhandleiding *Jonge Spoorzoekers*, het resultaat van een driejarige Professionele Leergemeenschap waarin geschiedenisdocenten hun ervaringen deelden. Op hun scholen hadden zij migratieonderzoek door leerlingen opgezet en begeleid. De nieuwe historische context 'Nederland 1948-2008' biedt een mooie kans om Spoorzoekersprojecten uit te voeren: ze maken het beeld van migranten in het naoorlogse Nederland vollediger en helpen het begrip voor hen te vergroten.

De PLG Jonge Spoorzoekers werkte aan een nieuwe aanpak om leerlingen migratiegeschiedenis te laten onderzoeken in de eigen omgeving.¹ De zogenoemde Spoorzoekersprojecten die werden ontwikkeld, werden uitgevoerd door leerlingen in de onder- en bovenbouw van vmbo, havo en vwo. Soms was er samenwerking met andere vakken, soms deed de hele school mee in een projectweek over migratie, soms werden de resultaten door de jonge onderzoekers naar het plaatselijke archief gebracht. Voor verreweg de meeste leerlingen gold in elk geval dat zij het fantastisch vonden om zo zelf 'geschiedenis te maken', om hun eigen wortels bloot te leggen en onbekende verhalen vast te leg-

gen. De handleiding die gaandeweg werd ontwikkeld dient om docenten een houvast te bieden bij hun eigen onderzoeksprojecten met leerlingen.

De 'juiste' migrant

Als deelnemer aan de PLG Jonge Spoorzoekers begeleidde ik migratieonderzoeken van leerlingen in havo 4 (als praktische opdracht voor het schoolexamen) en havo 5 (als profielwerkstuk) in Rotterdam-Zuid. Van collega's begreep ik dat hun veelal autochtoon-Nederlandse leerlingen nogal eens moeite hadden met het vinden van 'de juiste migrant' voor hun onderzoek. Dat probleem

Het schip *Volendam* vertrekt uit de haven van Jakarta naar Nederland, 21 juni 1947. Bron: Nationaal Archief.

”

'Het was moeilijk om foto's uit te kiezen. Welke foto zou het perfecte verhaal opleveren? Het was eigenlijk meer gokken. Je wist nooit wat voor verhaal elke foto opleverde.'

lingen

”

‘Ik heb verhalen gehoord van mijn vader, die hij mij nog nooit eerder had verteld. Ik wist niet dat hij vroeger zo ondernemend en vrolijk was.’

speelt in elk geval in Rotterdam veel minder: mijn leerlingen behoorden voor een groot deel tot de tweede en derde generatie Nederlanders met Turkse, Marokkaanse, Surinaamse of Caribische wortels, aangevuld met diverse Afrikaanse nationaliteiten, Polen, Bosniërs en Chinezen. Hun ‘witte’ klasgenoten hadden altijd wel een gemigreerde buur, winkelier of docent bij de hand om te interviewen.

Overigens is het een misvatting dat een migrant altijd een allochtoon zou moeten zijn: migratie tussen verschillende regio’s binnen Nederland kan net zo ingrijpend zijn, evenals de ervaringen van Nederlanders die naar het buitenland verhuisden – en van hen die later terugkeerden. De Spoorzoekersprojecten zijn gebaseerd op een aantal uitgangspunten: dat je geschiedenis kunt leren door te doen en zelf geschiedenis te maken, dat migratie hoort bij het menselijk bestaan en van alle tijden en alle mensen is, dat erfgoed een dynamisch concept is en niet alleen door de elite wordt bepaald en dat de geschiedenis van je eigen omgeving kan worden verbonden met de ‘grote’ geschiedenis. Kinderen in een minder multiculturele omgeving kunnen dus evengoed met plezier en succes een Spoorzoekersproject uitvoeren.

Aan het vastleggen van een te interviewen persoon zijn wel voorwaarden verbonden: deze moet in het bezit zijn van foto’s van het leven als migrant in Nederland, liefst met zichtbare sporen van het ‘migrant-zijn’, en bereid zijn daarover te vertellen. Deze foto’s zijn nu eenmaal het uitgangspunt van het onderzoek en dienen als sleutel tot de herinneringen van de geïnterviewde. Leerlingen krijgen de opdracht aan de hand van foto’s het ‘migratieverhaal’ en ervaringen in het land van aankomst te achterhalen.

Alledaagse kiekjes

In de praktijk treffen ze hier vaak hun eerste struikelblok: veel interviewkandidaten dragen alleen (overigens vaak boeiende) foto’s uit het land van herkomst aan, omdat zij weinig belang hechten aan foto’s van hun huidige leven. De jonge inter-

”

‘Iedereen heeft zijn eigen verhaal en eigen mening over hoe het ervaren is. Dat vond ik het meest interessant.’

Surinamers in Amsterdam, 1982. Foto: Van Smirren, Anefo/Nationaal Archief.

viewers hebben soms moeite duidelijk te maken om welk soort foto’s het eigenlijk te doen is en dat alledaagse kiekjes voor het onderzoek het interessantst zijn. Sommige migranten blijken geen of nauwelijks foto’s te bezitten; anderen zijn bang dat de foto’s gepubliceerd worden.

Dat laatste blijkt ook een bezwaar voor het interview. Veel migranten zijn, soms decennia na hun komst, bang om details te vertellen over de situatie in hun herkomstland of de redenen voor hun vertrek. Het is uitermate belangrijk de geïnterviewden ervan te overtuigen dat alle vertelde verhalen de muren van de school niet zullen verlaten zonder hun toestemming. Ook als de geïnterviewde personen deze angst niet kennen, laten zij vaak niet het achterste van hun tong zien. Soms vinden zij hun eigen levensverhaal niet bijzonder ▶

Aan de basis van deze Professionele Leergemeenschap lagen de Culturele Spoorzoekersprojecten (2004-2008) van het Centrum voor de Geschiedenis van Migranten (CGM). In deze projecten verzamelden jongeren honderden foto’s en hielden interviews. De foto’s en verhalen werden opgenomen in het Historisch Beeldarchief Migranten. Deze aanpak werd overgenomen in de PLG Jonge Spoorzoekers, geleid door Elise Storck (ICLON), Mila Ernst en Hanneke Verbeek (CGM).

Twee Turkse gastarbeiders uit Spakenburg zijn herenigd met hun vrouwen, die pas na veel moeite in Nederland werden toegelaten. Een buurvrouw biedt hun een bos bloemen aan, 11 september 1968. Foto: Jacques Klok, ANP Foto.

of willen zij niet de indruk wekken niet goed geïntegreerd te zijn. Soms weten ze niet goed hoe hun verhaal te verwoorden tegenover een kind. Daarom is het voor docenten vooral belangrijk veel aandacht te besteden aan interviewtechnieken. Het blijkt vaak lastig voldoende vragen te bedenken, die ook nog een uitgebreid antwoord uitlokken. Het helpt om leerlingen te laten nadenken over de richting die ze het interview willen geven: willen ze het levensverhaal van de migrant horen of bepaalde aspecten van diens leven? Met de klas kan een voorbeeldvragenlijst worden opgesteld om de gewenste informatie te ordenen. Vervolgens kunnen leerlingen in de klas oefenen op elkaar of op de docent.

Het is verstandig tijd te reserveren om leerlingen te laten oefenen met het kijken naar foto's, bijvoorbeeld die in het Historisch Beeldarchief Migranten. Ze hoeven niet op zoek naar de perfecte foto's bij de grote thema's uit iemands leven; voor dit project zijn juist de anekdotische herinneringen die boven komen bij het samen kijken naar alledaagse foto's het interessantst. Als leerlingen geschikte foto's van 'hun migrant' hebben verzameld, kunnen ze vóór het interview de foto's aan andere groepjes voorleggen en samen kijkvragen bedenken. Het interview wint ook aan kwaliteit als de groepsleden beginnen met gezamenlijk onderzoek naar het herkomstland en de meer algemene migratiegeschiedenis van hun kandidaat, zodat ze hem of haar daarin weten te plaatsen. Leerlingen die geleerd hebben open vragen te stellen, goed te luisteren en door te vragen (los van hun vooraf bedachte vragen!), leerlingen die heel goed kunnen kijken en gericht kunnen vragen naar wat ze op de foto's zien, leerlingen die goed contact kunnen maken en nog eens terug durven te komen: die maken mooiere, langere interviews die echt kunnen ontroeren.

Kippenvel

Wat er gebeurt als alles lukt, is soms bijna magisch. Ik heb werkstukken gezien die me van begin tot eind kippenvel bezorgden, omdat leerlingen hun moeders, vaders en grootouders herinneringen wisten te ontlokken die zij nooit eerder hadden verteld. Sommige verhalen waren schrijnend en bijna te pijnlijk om in zomaar een werkstuk te belanden. Er waren professioneel uitgewerkte boekwerken bij, die op alle fronten publicabel waren. Maar mooier nog was dat veel leerlingen verrukt waren over de diepgaande gesprekken die zij hadden gevoerd met hun familieleden, waarin zij hen beter hadden leren kennen. Sommige leerlingen hadden zich voor het eerst verdiept in het herkomstland van hun ouders, in hun eigen wortels dus, en zagen een wereld opengaan. Ouders dachten soms voor het eerst echt na over hun jeugd en vergeleken die met die van hun kinderen; kinderen zagen ineens hoe bevoorrecht ze opgroeien. En de autochtone leerlingen dan? Die waren soms met terugwerkende kracht geneerd, omdat ze nu pas de achtergronden van hun medeleerlingen begonnen te begrijpen en een heel nieuwe kijk op migranten hadden gekregen. Voor migratie als verschijnsel is de afgelopen decennia weinig aandacht geweest in lesmethodes; de algemene gedachtegang lijkt te zijn dat het zeventiende-eeuwse Nederland een gastvrij

”

'Je leert iets waar je weinig over weet, maar wat eigenlijk heel belangrijk is in de geschiedenis van Nederland.'

”

‘Ik vond het thema migratie goed, omdat we het onderwerp van verschillende kanten hebben bekeken en nieuwe dingen hebben geleerd over gebeurtenissen waar we normaal niets over leren.’

en tolerant land was, en dat twintigste-eeuwse migratie (gastarbeiders, dekolonisatie, vluchtelingen) eigenlijk een problematisch en abnormaal verschijnsel was. Dan zou de integratie ook nog eens mislukt zijn. Migratieonderzoek door het bedrijven van *oral history* kan dat beeld bijstellen en aanvullen.

Bij de nieuwe historische context voor de havo ‘Nederland 1948-2008’ biedt migratieonderzoek met de hier beschreven aanpak een uitgelezen kans om leerlingen te motiveren voor het onderwerp, hun historische vaardigheden en benaderingswijzen te verbeteren én meer begrip te kweken voor het verschijnsel migratie. Voor wie de vernieuwde Canon van Nederland wil gebruiken in de les: er is geen mooiere manier om het nieuwe venster ‘De gastarbeiders’ verantwoord te behandelen. Spoorzoekersprojecten passen daarnaast bij verschillende kerndoelen van geschiedenis in de onderbouw en bij een groot aantal eindtermen in het examenprogramma geschiedenis en maatschappijleer.² Zo is het project bijvoorbeeld goed in te passen in de behandeling van de tijdvakken 9 en 10 en helpt het bij het aanleren van historisch redeneren (domein A). Bovendien krijgen leerlingen door hun eigen onderzoek een rijker beeld van de wereld buiten Nederland en Europa, ze komen in aanraking met *oral history*, leren nadenken over erfgoed en identiteit en dragen zelfs bij aan het maken van erfgoed.

Project uitvoeren

Er zijn verschillende manieren om een Spoorzoekersproject uit te voeren. Op elk niveau en in elk leerjaar kan het project als praktische opdracht worden gedaan; natuurlijk moet de intensiteit van de begeleiding en de complexiteit van het onderzoek aan de groep leerlingen worden aangepast. De projecten kunnen zowel in een paar lessen als in meerdere weken worden uitgevoerd; in het eindexamenjaar kan een Spoorzoekersproject als profielwerkstuk dienen. Het kan een klassikaal project zijn, uitgevoerd door groepjes leerlingen of individueel, maar het doet bijvoorbeeld ook goed dienst als verrijksopdracht, keuzethema of daltotaak. Eerder werd al de mogelijkheid van een schoolbrede projectweek genoemd. In elk geval is een compleet project driedelig: onderzoek

door leerlingen, een interview aan de hand van foto's en presentatie van de resultaten (in de klas, in een tentoonstelling, op internet of door ze naar het lokale archief te brengen).

Mijn leerlingen werkten met veel plezier aan de opdracht en toonden mij onvermoede kanten. Wie voorheen nog onderuit probeerde te zakken bij ‘Nederlandse’ geschiedenis, raakte nu niet uitgepraat over wat zijn of haar ouders hadden meegemaakt en wat Nederland voor hen betekende. De stoerste dwarsliggers vertrouwden me met grote ogen originele documenten en foto's van hun grootvaders toe, die als jongemannen in Nederland in pensions woonden en in fabrieken werkten. De klap op de vuurpijl in havo 4 was namelijk de kleine tentoonstelling die in de klas mocht worden ingericht met de beste foto's en de mooiste uitspraken: die is maanden gebleven en trok veel bekijks, tot groot genoegen van de macho's en powermeiden die hem hadden ingericht. De prachtige presentaties die de profielwerkstuk-kandidaten in havo 5 gaven, ontlokten enthousiast applaus aan het publiek.

Een Spoorzoekersproject is een investering die ruim winst oplevert: gemotiveerde leerlingen, daardoor vaak hoge cijfers, in één moeite door al die vaardigheden die je wilt zien; en voor docent, leerlingen en ouders vaak onvergetelijke ervaringen doordat de geschiedenis raakt aan het eigen bestaan. ■

Veel voorbeeldfoto's zijn te bekijken in het Historisch Beeldarchief Migranten: www.iisg.nl/hbm.

Oral history-projecten

De handleiding bevat achtergrondinformatie en praktische tips over omgaan met *oral history*, foto's en voorwerpen als historische bron, familiegeschiedenis, historische contexten, samenwerking met archieven en musea, vakoverstijgend werken, ICT, presenteren, beoordelen met rubrics. Nadere informatie, ook over ondersteuning bij het zelf opzetten van *oral history*-projecten op school kan worden verkregen bij Elise Storck via storck@iclou.leidenuniv.nl. De korte versie van de docentenhandleiding is beschikbaar op www.vijfeeuwenmigratie.nl via t.ly/KZ8z. Deze site wordt in 2021 vernieuwd.

² Deze kerndoelen en eindtermen zijn in de docentenhandleiding opgenomen.

Getuige van Srebrenica

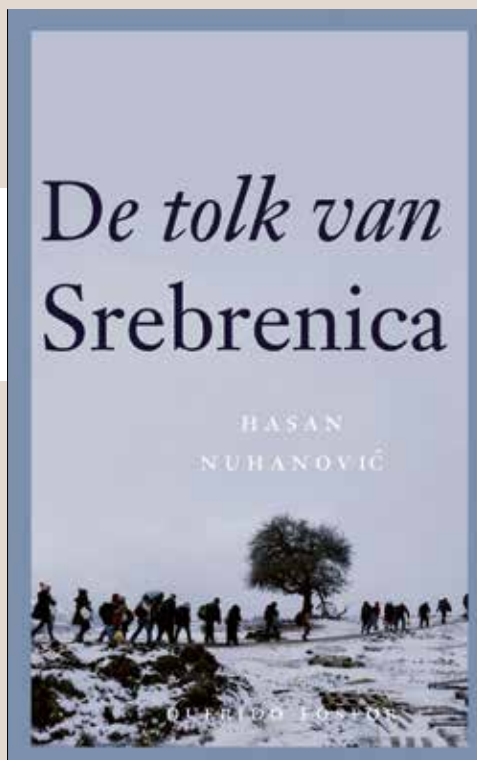
De tolk van Srebrenica.

Hasan Nuhanović (Querido Fosfor, Amsterdam 2020), 360 blz., € 23,99

In de lente van 1992 ziet Hasan Nuhanović vanuit zijn studentenflat in Sarajevo een eindeloos lange rij tanks, trucks, jeeps en pantservoertuigen aan zich voorbijtrekken. Hij maakt zich geen enkele illusie, wat hij vreest, gaat gebeuren: Milošević trekt zijn legermateriaal uit Kroatië terug om Bosnië-Herzegovina in te lijven bij het Groot-Servië dat hij ambieert. Hij zal zo snel mogelijk zijn ouders en jongere broer in Vlasenica moeten overhalen het land te verlaten nu het nog kan. Thuis echter praat hij tegen dovemansoren. Ze luisteren pas naar hem als het voor een vlucht naar het buitenland te laat is. Eerst nog zoeken zij hun heil in Sarajevo. Maar ook in

‘Terwijl Hasan huilend en snikkend in een hoekje staat, ruilen Dutchbat-soldaten kratjes Heineken en sloffen sigaretten met elkaar in de VN-bar’

de Bosnische hoofdstad is inmiddels niemand zijn leven meer zeker. Ze zien geen andere uitweg meer dan de bossen en bergen van Oost-Bosnië in te vluchten, waar ze de ene na de andere verschrikking meemaken. Ze lijden honger en kou, huizen worden verwoest en dorpen platgebrand. Moordpartijen, bloedbaden, ze zijn ooggetuige van de ‘gruwelijkste wreedheden’. Nuhanović schrijft: ‘Het leek alsof de *četnici* over het complete wapenarsenaal van het Joegoslavische leger beschikten en ons konden beschieten zo lang ze wilden.’ Na maanden te zijn opgejaagd bereiken ze

Srebrenica, waar ze zich veilig wanen. Ook daar echter breekt de hel los. De Serviërs hebben het stadje, dat overvol is geraakt, ingesloten en bestoken het vanaf de omringende heuvels met mitrailleurvuur en mortiergranaten. Ook voeren zij bombardementen uit. Weliswaar heeft de NAVO een no-flyzone met sancties afgekondigd, de Serven trekken zich er niets van aan. Vanuit de lucht zaaien ze nu niet meer met hun MIG's – waarvoor het verbod is bedoeld – maar vanuit 'omgebouwde sproei-vliegtuigen' dood en verderf.

Ook door de honger en kou komen Hasan en zijn familie opnieuw in 'apocalyptische tafereelen' terecht. Aan eten is bijvoorbeeld nauwelijks meer te komen. Levensmiddelen als graan, meel, aardappelen en olie zijn alleen nog tegen woekerprijzen te verkrijgen (als men nog over voldoende valuta beschikt). Vele inwoners zijn dan ook gedwongen hun leven te riskeren door buiten de enclave op 'rooftocht' te gaan. Verhongerden, op een landmijn trappen of gedood worden door een kogel uit een kalasjnikov, het is lood om oud ijzer. Ook de vader van Hasan waagt een paar keer zijn leven omwille van zijn gezin. Een 'gigantische mazzel' heeft hij op zijn laatste wandelmars. Niet zozeer doordat hij

met een volle zak aardappelen bij zijn gezin terugkeert, maar meer doordat hij samen met iemand levend en wel een Servische hinderlaag heeft kunnen passeren. 'Waarschijnlijk hadden de *četnici* zich stilgehouden en gewacht tot er een grotere groep langs zou komen,' weet hij te vertellen. Ook de sporadisch toegelaten voedselkonvooien en de droppings van levensmiddelenpakketten kunnen de collectieve honger niet stillen. In de meeste gevallen gaan de sterksten ermee vandoor, want in het inferno is het drie lange jaren ieder voor zich en God voor ons allen.

De afloop op 11 juli 1995, mag ik aannemen, zal bij alle *Kleio*-lezers (ook bij de jongere collega's) in het geheugen zijn gegrift. Mladić en Karremans samen, de moslimmannen en -jongens die van de vrouwen en kinderen worden gescheiden, de massamoord daarna, de ergste in Europa na de Tweede Wereldoorlog. Dat de schrijver als enige van het gezin de gruwelen van de oorlog overleeft, heeft evenveel met geluk als wijsheid te maken. Wat het laatste betreft heeft hij op zeker moment gezworen Bosnië voorgoed de rug toe te keren en de naam van Srebrenica nooit meer in de mond te nemen, mocht hij het er ooit levend van afbrengen. Om die reden, althans zo komt de motivatie over, besluit hij zichzelf Engels te leren, wat hem snel van pas komt. Zijn Engels, hoe gebrekkig ook, valt namelijk een Canadese soldaat op als hij hem om een sigaret vraagt. Vrijwel meteen daarna kan hij op de basis bij de UN-PROFOR-militairen als tolk terecht. Het VN-identiteitsbewijs dat hij dan na verloop van tijd ontvangt, vrijwaart hem uiteindelijk voor de 'evacuatie', het eufemisme voor de overlevering en deportatie. Zoals vermoedelijk te verwachten valt, heeft de auteur geen goed woord over voor de Nederlandse betrokkenheid bij de oorlog. Bij de blauwhelmen in het algemeen constateert hij, met uitzondering van één majoor tijdens de eerste uitzending, een grote onverschilligheid. Schrijvend en bovenal triest is het einde van het boek, wanneer alle vluchtelingen die zijn overgebleven, met bussen en vrachtwagens worden afgevoerd. Vlak daarvoor heeft hij nog een uiterste

poging gedaan om zijn broer te redden. Ronduit ontluisterend is vervolgens dat de Dutchbat-soldaten in de VN-bar kratjes Heineken en sloffen Marlboro-sigaretten onder elkaar verdelen, terwijl Hasan er 'huilend en snikkend' in een hoekje bij staat. Hij weet wat er te gebeuren staat. Ik hoef u niet te vertellen dat het allemaal nog niet zo lang geleden en ook nog niet zo ver weg heeft plaatsgevonden, wél dat u *De tolk van Srebrenica* beslist moet gaan lezen! Zelf heb ik in 2019 Srebrenica en omgeving met een aantal (oud-)collega's mogen bezoeken. Het verhaal van wat daar is gebeurd, gaat dan nog meer onder je huid zitten. Het is echt een aanrader om deze zwarte bladzijde uit de Nederlandse geschiedenis eens met leerlingen te bezoeken.

Gert Moleman

De inspiratiebron voor James Bond

Onze man in New York.

Hoe nepnieuws Amerika de Tweede Wereldoorlog in trok. *Henry Hemming* (Omniboek, Utrecht 2020), 368 blz., € 15,00

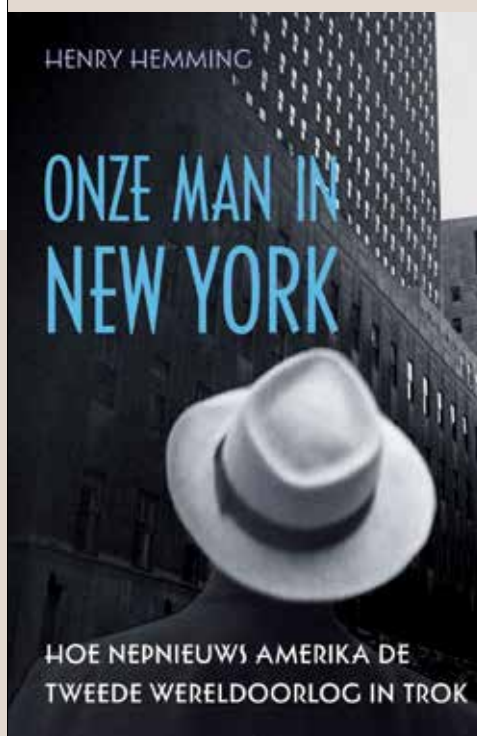
Op 21 juni 1940 meert de oceaanaanstormer *Britannic* in New York aan, met aan boord Bill Stephenson. Hij is van de Britse inlichtingendienst MI6 en heeft als opdracht meegekregen Amerika bij de oorlog te betrekken. Groot-Brittannië staat het water aan de lippen. Het beschikt over een slecht onderhouden leger, en voelt door bombardementen, getorpedeerde schepen en ander zwaar verlies de hete adem van nazi-Duitsland in de nek. Churchill en de zijnen beseffen dat alleen met de hulp van de Verenigde Staten een invasie

en bezetting kan worden voorkomen. Maar aan de overkant van de oceaan zitten weinigen op een oorlog heel ver weg te wachten. De meesten hebben nog hun buik vol van de vorige wereldoorlog. Ook staan velen niet onwelwillend tegenover Hitler. So-wieso verkiezen zij hem boven Stalin, in hun ogen een nog groter kwaad. Een opiniepeiling gaf aan dat slechts zeven procent voor het sturen van gevechtstroepen naar Europa is. Bill Stephenson, afkomstig uit 'de rosse buurt' van Winnipeg, in de Grote Oorlog 'een onverschrokken piloot' geweest, daarna een succesvolle ondernemer met een netwerk in Berlijn (dat bij de Britten ontbreekt), zal in de eerste plaats het antioorlogssentiment in Amerika moeten veranderen. Het lijkt een onmogelijke missie. Hij moet onder meer de strijd aanbinden met de isolationisten en het almaar machtiger wordende *America First Committee*. Dat heeft bovendien als woordvoerder en promotor de ongekend populaire luchtvaartpionier Charles Lindbergh. Verder zal hij president Franklin D. Roosevelt moeten overhalen. Die had zijn kiezers, ook al gaat zijn sympathie naar Engeland uit, voor een derde termijn in het Witte Huis beloofd Amerika buiten de oorlog te houden. Het belet Bill Stephenson

allemaal niet om voortvarend aan de slag te gaan. In een penthouse aan het Central Park en vervolgens op de vierendertigste verdieping (een paar etages boven het Japanse consulaat!) van het Rockefeller Center vindt hij al snel manieren om een pro-Engelse en een anti-Duitse sfeer in Amerika te creëren. Vooral het verspreiden van nepnieuws (ook toen al!) met Hitler als de kwade genius, die kan worden verslagen, zodat een interventie geen verspilling van geld en energie is,

'Het succesvolste staaltje fake news is een "geheime kaart" met daarop plannen van de nazi's om heel Zuid-Amerika en een deel van Centraal-Amerika te veroveren'

werkt door middel van kranten, de radio en het bioscoopjournaal uiterst effectief. Hij laat zijn vele nieuwe medewerkers (onder wie Roald Dahl) tal van 'sibs' (van het Latijnse *sibillare*: fluisteren) bedenken. Zo lanceert zijn 'geruchtenfabriek' het verhaal over een spectaculaire Britse parachutistenaanval op een Duits vliegveld, de vernieling van dertig vliegtuigen en het vervoer van veertig Duitse krijgsgevangenen over zee naar Engeland. Ook de inhoud van een 'onderschepte' brief over een Duitse coup in Bolivia zorgt in het land voor commotie en tweedracht. Het succesvolste staaltje *fake news* is een 'geheime kaart' met daarop plannen van de nazi's om heel Zuid-Amerika en een deel van Centraal-Amerika te veroveren. Ook president Roosevelt, die deze via de COI (voorloper van de CIA en op instigatie en met medewerking van Bill Stephenson opgericht) onder ogen krijgt, is van de echtheid overtuigd. In zijn radiotoespraak op 27 oktober 1941 haalt hij met scherpe bewoordingen het document aan. Het vormt volgens hem het ultieme bewijs dat Hitler de Verenigde Staten serieus bedreigt. Ruim een jaar na zijn aankomst heeft Bill Stephenson en zijn organisatie ▶

de antioorlogsstemming zodanig weten te kantelen, dat president Roosevelt, niet meer gehinderd door de publieke opinie en het Congres, de Britten openlijk de helpende hand kan bieden. In zijn voorwoord vertelt de Britse non-fictieschrijver Henry Hemming dat zijn ouders vaak over Bill Stephenson spraken. Die was met zijn opa en oma bevriend en had het leven van zijn vader als peuter gered. Vermoedelijk zullen deze voor hem memorabele feiten zijn nieuwsgierigheid hebben gewekt naar de Canadees-Britse spion, die Ian Flemming (een van zijn assistenten) als model gebruikte voor James Bond. Hij heeft zijn hoofdpersonage, na bestudering van voorheen geheime documenten en een veelheid van andere bronnen, in vijftig hoofdstukken nauwgezet en gedetailleerd neergezet. Ook aan tal van andere belangrijke personen rond hem schenkt hij volop aandacht: de reeds genoemde Charles Lindbergh, die overduidelijk met de nazi's heulde en antisemitische trekken vertoonde, kolonel Bill Donovan, de baas van de nieuwe inlichtingendienst met wie zijn naamgenoot (en ook de president) zeer vertrouwelijk omging, Franklin D. Roosevelt, die Groot-Brittannië al snel in het geheim met Amerikaanse hulp tegemoetkwam. Ook enige Duitse opponenten, die door het leggen van contacten met militairen en zakenlieden en een twitter avant la lettre (met als basis het 'frankeringsprivilege' van Congresleden) Amerika afzijdig probeerden te houden, en nog vele anderen. Daarnaast legt hij wat betreft de Britse beïnvloedingscampagne verbanden met het fenomeen in onze tijd. Nog vers in het geheugen liggen de verzonnen berichtgevingen en manipulaties vanuit Rusland een half decennium geleden, waaraan de Amerikaanse president Trump waarschijnlijk zijn verkiezing heeft te danken. In het bijzonder voor 'liefhebbers' van de Tweede Wereldoorlog is *Onze man in New York. Hoe nepnieuws Amerika de Tweede Wereldoorlog in trok* een uitermate boeiend boek om te lezen.

Gert Moleman

Sport in oorlogstijd

Door wilskracht zegevieren.

Sport in de Tweede Wereldoorlog.

Jurryt van de Vooren (Balans
Amsterdam 2020), 240 blz., € 19,99

Volgens historicus Jurryt van de Vooren heeft sport tijdens de Tweede Wereldoorlog voor paradoxale situaties gezorgd: 'waar de ene bevolkingsgroep afleiding vond, werd een andere bevolkingsgroep uitgesloten, gedeporteerd en vermoord.' Wat het eerste betreft, stelt hij dat in de oorlog nog meer dan in de jaren daarvoor sport populair was. Het aantal georganiseerde sportbeoefenaars toont een spectaculaire groei van 180.000 in 1930 naar ruim 400.000 in 1943. Ook wedstrijden werden massaal bezocht. Vooral het voetbal had met volle stadions over belangstelling niet te klagen. Soms verruilden mensen zelfs hun voedselbonnen voor een kaartje. Bezoekers bleven toenemen tot aan het einde van de zomer van 1944. Toen werden de competities niet meer gestart, als ze al niet waren gestopt. Spelerstekort, verordeningen, de avondklok en niet in het minst vernielde bruggen maakten het reizen en daarmee het spelen van uitwedstrijden zo goed als onmogelijk. Toch verbreedert sport. Dat gold zeker tijdens de oorlog. Als bekendste voorbeeld noemt de auteur de hulpactie in de hongerwinter van Heerenveen voor jonge spelers van Amsterdamse voetbalclubs. Bijna honderd hongerige spelers kregen in Friesland maandenlang onderdak en voeding. Ook de legendarische Abe Lenstra ontfermde zich over een paar voetballertjes. Zij hadden met *Us Abe* de tijd van hun leven, heeft Van de Vooren een van hen op late leeftijd nog weten te ontfutselen. Afgewisseld met massage heeft sport in de oorlogsjaren ook succesvol als revalidatietherapie gewerkt. Herstelloord was Huize

Kareol in Aerdenhout en de eerste proefkonijnen waren Nederlandse militairen, die bij de Duitse inval zwaargewond waren geraakt. Naar de mening van Van de Vooren heeft het landgoed tevens de kiem gelegd voor de gehandicaptensport in ons land. Maar niet altijd pakte de sportbeoefening positief uit. Ze veroorzaakte eveneens frustratie, afkeer en leed. Reeds genoemd is de uitsluiting van alle Joodse sporters. Ook werden er regelmatig na wedstrijden razzia's gehouden en onderduikers opgepakt, die toegegeven hadden aan de verlokking van een korte activiteit in de buitenlucht. Verder stak de bezetter al vrij snel zijn tentakels naar het verenigingsleven uit. Alle bonden en clubs moesten zich bij een overheidsinstantie aanmelden, ook de Nederlandse (sport)samenleving moest worden gelijkgeschakeld. Daardoor kwam de sport bijna volledig onder Duits toezicht. En uiteraard gebruikten de Duitsers de sport zelf als propaganda voor hun nationaalsocialistische ideologie. Bij de Nationale Jeugdstorm bijvoorbeeld werd sport in navolging van de Hitlerjugend als

essentieel voor het leven van een soldaat of moeder gezien. De 'Stormers' moesten hun lichaam harden voor de strijd op leven en dood. Niet vreemd dat vele jongens op jonge leeftijd naar het front vertrokken, waar ze sneuvelden. Voor de 'Stormers' diende sport een ander expliciet doel: zij hadden de zorg voor hun lichaam als een instrument voor de reproductie.

'Soms verruilden mensen voedselbonnen voor een kaartje voor een sportwedstrijd'

Naast een uitgebreide beschouwing over het sportgebeuren in al zijn facetten tijdens, maar ook voor de oorlogsjaren met opmerkelijke data, glanst de schrijver zijn werk op met curieuze verhalen. Daarin vertolken onder andere bekende sporters van toen een rol. De bokser Ben Bril bijvoorbeeld, Joods van geboorte, die

met Sam Only, politieagent in Amsterdam, lange tijd tot de nationale top behoorde. Vanaf begin jaren dertig trainden en sportten zij samen. Het weerhield Only niet in 1942 zijn sparringpartner met zijn gezin 'met bruut geweld' te arresteren. Een ander verhaal gaat over het Olympisch Stadion, waar mensen tot aan het einde van de oorlog zaten ondergedoken in een ruimte die moeilijk viel te ontdekken. Evenals het trieste feit dat de twee Joodse stadionbestuurders, van wie er een in Kamp Westerbork is overleden, er totaal geen weet van hebben gehad. Andere verhalen gaan over de Tour de France van 1942, waaraan als enige Nederlander een Limburgse profrenner meedeed op een verkregen fiets, die halverwege de eerste etappe uit elkaar viel. En over de Elfstedentocht, die zowel in 1941 als 1942 werd gehouden en het Elfstedenkruisje dat voor sommigen van onmisbare waarde was en in concentratiekampen als het belangrijkste juweel werd gekoesterd.

En over Ajax, dat Feyenoord te hulp schoot toen de club niet meer in de eigen Kuip mocht spelen. Verhalen, verhalen en nog eens verhalen. Nog veel meer trivia maken het werk uitermate leesbaar. Al ver voor de oorlog bijvoorbeeld waren er in ons land sportverenigingen met de naam 'Swastika'. De swastika namelijk, die ook als insigne op shirtjes verscheen, stond voor levenskracht, geluk en heiligheid. Het gold lange tijd, tot de machtsovername van Hitler in 1933, als een redelijk neutraal symbool. Ook een Groningse voetbalclub, die voornamelijk Joodse leden telde, heeft de naam gedragen. Wist u trouwens dat ADO Den Haag in de oorlog tweemaal achter elkaar landskampioen is geweest? *Door wilskracht zegevieren* zal sportliefhebbers – en docenten geschiedenis – geen moment vervelen.

Gert Moleman

• **VGN KLEIO** •

Didactiekconferentie 2021

Donderdag 4 en vrijdag 5 februari
Apollo Hotel Veluwe De Beyaerd

Schrijf je nú in via www.vgnkleio.nl

Kort haar en ruwe handen

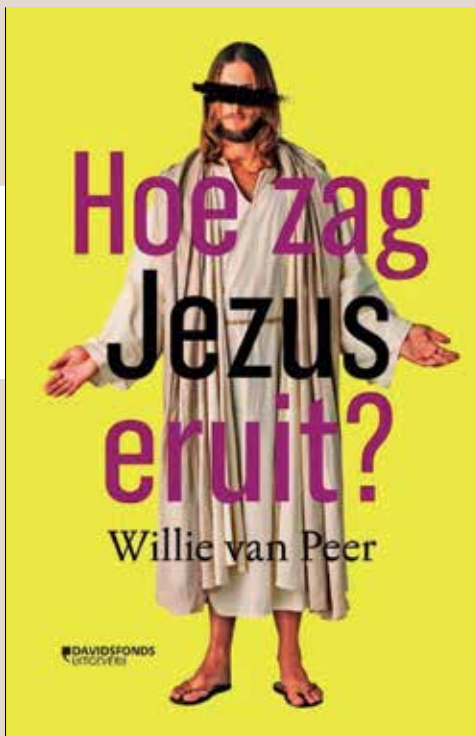
Hoe zag Jezus eruit?

Willie van Peer (Davidsfonds, Antwerpen 2020), 192 blz., € 17,50

Tijdens een schoolkamp in het mooie Zuid-Limburg vroeg een brugklasleerling naar een docent van wie hij de naam niet wist. ‘Die meneer die op Jezus lijkt!’ Hilariteit alom. Inderdaad was er een collega mee die met het haar tot over de schouders en een lange baard een *lookalike* van Jezus was, zoals we hem van afbeeldingen kennen. Volgens Willie van Peer (filoloog en tekst- en literatuurwetenschapper) klopt er van de standaardvoorstellingen van Jezus weinig. In *Hoe zag Jezus eruit?* wil hij met citaten, voorbeelden, analyses en conclusies aantonen dat zo ongeveer alle uitgebeelde lichaams- en gezichtskenmerken van Jezus uit de lucht zijn gegrepen. Allereerst gelooft hij niet in het lange haar. Zo draagt Jezus een kort kapsel op de allervroegste voorstellingen, op fresco’s van rond het jaar 235 in de stad Dura Europos in Syrië. Ook staat er in een van de brieven van Paulus: ‘Leert de natuur zelf u niet, dat het voor een man oneer is het haar lang te dragen (...)’.

‘De mens is niet geschapen naar het beeld van God, zoals in de Bijbel staat; God is geschapen naar het beeld van de mens’

Over wel of geen baard twijfelt hij. Weliswaar ontbreekt op bovengenoemde muurschilderingen de baard, maar een zoektocht in de Bijbel levert teksten op die elkaar tegenspreken. Enige uitsluitel geven de zogenaamde Capta-munten, die door keizer Vespasianus na de verovering en

verwoesting van Jeruzalem in het jaar 70 zijn geslagen. Op één zijde daarvan heeft een Joodse figuur duidelijk zichtbaar een baard. Van Peer concludeert dan ook dat Jezus er wellicht een heeft gedragen. Bovendien zwierf hij in landelijke streken rond, waar hij weinig gelegenheid zal hebben gehad om zich te scheren.

Na het midden van de derde eeuw neemt het aantal afbeeldingen van Jezus aanzienlijk toe. In het Westen worden ze vooral gekenmerkt door wat de auteur ‘een gebrek aan preutsheden’ noemt. Een mozaïek in Ravenna bijvoorbeeld toont Jezus als naakte jongeling, die met ‘een lichte aanzet van borsten’ ook androgyn kan zijn. In de Byzantijnse kerk daarentegen overheerst het beeld van Jezus als *pantocrator*, heerser over de wereld. Verder laat de invloed van de antieke cultuur zich overal gelden. Rond de vijfde eeuw ontstaat in de westerse iconografie het typische beeld van Jezus, dus met zowel baard als lang haar.

Jezus komt op talloze schilderijen veelal als ‘zachtaardig’ en ‘gevoelvol’ over. Maar, vraagt de auteur zich af, was Jezus wel echt iemand ‘die geen vlieg kwaad zou doen’? Hij denkt er het zijne over. Op het tempelplein in Jeruzalem bijvoorbeeld joeg hij de kopers en verkopers weg, wierp hij

tafels en stoelen omver en duldde hij er vervolgens geen enkele commerciële activiteit meer. En er zijn nog meer passages in de evangelies, waarin sprake is van ‘zijn onstuimige optreden’.

Ook zet de auteur een groot vraagteken bij de mooie handen en sierlijke vingers van Jezus op bijna alle voorstellingen. Ze kunnen, beweert hij, niet anders dan ruw zijn geweest in plaats van glad. Jezus was de zoon van een timmerman (en wie weet bouwvakker) en het vak van zijn vader zal, alvorens hij er met zijn discipelen op uit trok, hoogstwaarschijnlijk ook het zijne zijn geweest. Rest nog de blauwe ogen en de blanke huid. ‘Op zijn minst merkwaardig,’ aldus de schrijver. Jezus is immers geboren in Palestina en leefde in het Midden-Oosten. Volgens de wetten van Mendel kan het bijna niet anders dan dat hij donker getint was, met dito kleur ogen. Wil je weten, schrijft Van Peer, hoe Jezus er in werkelijkheid heeft uitgezien, dan dien je naar de daklozen in onze steden te kijken: ‘Ongewassen, ongekamd, gehavend, hongerig, niet wetend wat de dag van morgen of zelfs de nacht zal brengen.’ Het stereotiepe beeld van Jezus is dan ook vanuit een ‘wensdroom’ gemaakt, vervolgt hij. De mens is niet geschapen naar het beeld van God, zoals in de Bijbel staat geschreven, maar God is geschapen naar het beeld van de mens. Ten slotte is het ook nog maar de vraag of Jezus werkelijk de mooie en knappe verschijning was die altijd wordt afgebeeld. In apocriefe geschriften wordt hij zelfs ‘klein’, ‘lelijk’, ‘kaalhoofdig’ en ‘onaantrekkelijk’ genoemd.

Na een beschouwing over onder meer de christenvervolgingen en de catacomben in Rome, het kleed van Edessa en de lijkwade van Turijn sluit Van Peer zijn intrigerende essay af met een reconstructie van de hoofdpersoon. Daarvoor heeft hij dankbaar gebruikgemaakt van computerprogramma’s uit de forensische antropologie en archeologie. Misschien spijtig voor mijn zeer gewaardeerde ex-collega, maar hij lijkt in de verste verte niet op Jezus.

Gert Moleman ■

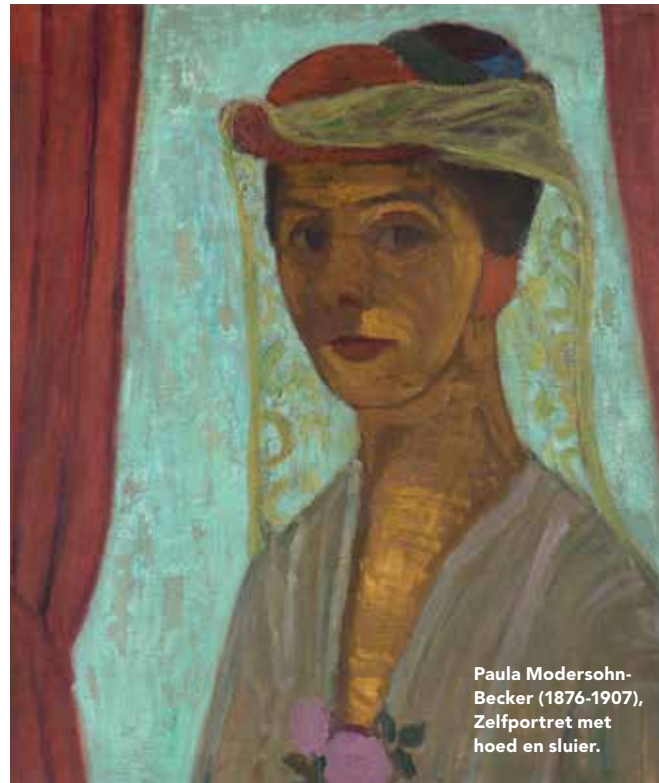
Histocrypto

Deze afbeeldingen zijn cryptische aanwijzingen. Welk boek zoeken we? Stuur het antwoord vóór 20 januari naar redactie@vgnkleio.nl. Vergeet niet uw adres erbij te vermelden. Het antwoord op de histocrypto in Kleio 6 was: De Zoen van Delft (1428). De winnaar is Eric Mos uit Hellevoetsluis. Hij wint de boekenbon van 20 euro. Gefeliciteerd!

Vernieuwde Emoji-Canon

Hoe goed ken jij de Canon van Nederland? De Emoji-Canon van Nederland test die kennis op een eigentijdse manier: alle vijftig vensters zijn omgezet naar emoji's. De uitdaging is om de juiste vensters bij de juiste emoji's te vinden. De Emoji-Canon van Nederland is een initiatief van KF inHeritage en kan worden gespeeld op www.emojicanon.nl. De antwoorden zijn er ook te vinden, maar natuurlijk eerst zelf proberen! ▼

Een nieuw vrouwbeeld

Lange tijd werkte Kunstmuseum Den Haag achter de schermen aan de restauratie van *Zelfportret met hoed en sluier*. Dit collectietopstuk van Paula Modersohn-Becker werd onderzocht, schoongemaakt en kreeg een nieuwe lijst. In een tentoonstelling in het Berlagekabinet krijgt zij een ereplaats tussen haar vrouwelijke collega's Suze Robertson, Jacoba van Heemskerck en Käthe Kollwitz. Ook online wordt er aandacht besteed aan de Duitse kunstenares. Bezoek de website van het Kunstmuseum Den Haag voor meer informatie.

Coronaproof gastles

Het Landelijk Centrum Naoorlogse Gastsprekers is dit schooljaar van start gegaan met nieuwe gastsprekers en familie verhalen. Zo diende Joop van Wijk uit Groningen zich aan. Hij is de zoon van Bep Voskuil, de jongste helper uit het Achterhuis van de familie Frank. Er zijn inmiddels ook online gastlessen beschikbaar, om coronaproof deze verhalen door te geven. Bekijk voor meer informatie www.nadeoorlog.nl.

1. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
2. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
3. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
4. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
5. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
6. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
7. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
8. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
9. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
10. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
11. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
12. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
13. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
14. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
15. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
16. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
17. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
18. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
19. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
20. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
21. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
22. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
23. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
24. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
25. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
26. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
27. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
28. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
29. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
30. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
31. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
32. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
33. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
34. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
35. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
36. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
37. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
38. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
39. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
40. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
41. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
42. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
43. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
44. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
45. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
46. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
47. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
48. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
49. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱
50. 🇳🇱 🇩🇪 🇵🇹 🇸🇪 🇳🇱

VGN KLEIO

Hoofredactie: Ben Vriesema | beninhaarlem@hotmail.com

Eindredactie: Patsboem!
educatief, Richard de Rooij | redactie@vgnkleio.nl

Redactie: Quinten Koster,
Daan van Leeuwen, Lisa Oskamp,
Daan Schuijt, Nicole van der
Steen, Bart den Uyl, Hans
Vermeer, Matthijs Wieldraaijer

Medewerkers: Jelte Posthumus,
Ton van der Schans

Vormgeving: Bianca Emanuel
Magazine Design

Redactieadres: Molenveldlaan 43,
6523 RJ Nijmegen

Druk: Drukkerij Wilco BV,
Meppel | ISSN 0165-6449

Advertentie acquisitie: Susanne
Elgershuizen, 06 - 137 601 25 |
elgershuizen15@gmail.com

Kleiokrante: Kopij kunt u sturen
naar: redactie@vgnkleio.nl.

Website: www.vgnkleio.nl

Social media: @gsonderwijs
www.facebook.com/vgnkleio

Contributie: Lidmaatschap
VGN € 80,- | Studenten € 50,-

**Leden- en abonnementen-
administratie:** Lid worden
of uw gegevens wijzigen?
Stuur een mail naar:
aanmelden@vgnkleio.nl.

Algemeen Bestuur VGN

Ton van der Schans, *voorzitter*,
mediacontacten, *pabocommissie*
Maarten van Gils,
secretaris, *cie. didactiek*
Maud Knook, *penningmeester*
Hellen Janssen,
cie. havo/vwo, *Euroclio*
Gerard Rozing, *cie. vmbo*,
cie. lerarenopleidingen
Steven Stegers, *Euroclio*,
cie. wereldgeschiedenis
Pim Renou, *ICT, communicatie*, *pr*
Jos Niewold, *cie. vmbo, PVVVO*

Berichten voor het VGN-bestuur
kunt u sturen naar:
contact@vgnkleio.nl.

Aandacht

Jongens, mag ik even jullie aandacht?' Ik zie hoe mijn LIO de klas tot stilte maant. Telefoons verdwijnen schoorvoetend in broekzak en tas. Achter in het lokaal overzie ik het tafereel en ik beseft dat we ons ook wel voor een flinke opgave gesteld zien: je moet van goeden huize komen om die gevraagde aandacht van pubers te krijgen. Hoe goed je uitleg ook is, hoe prachtig je verhalen, hoe vernuftig ook je didactiek, er brandt immers iets in die broekzakken. Het piept, trilt en licht op, het trekt alsmaar aan hen, het vreet aandacht en het heet *smartphone* – een shot dopamine binnen handbereik. De algoritmes van *Big Tech* doen niets anders dan telkens een nieuwe wortel voorhouden en de ezels sjokken er haast blindelings achteraan. Leerlingen zijn slachtoffers in de oorlog om aandacht.

Nu is het de tiener eigen dat de gedachten gaan spoken tijdens een stoffige les – het hoofd dwaalt af naar dat ene mooie meisje of naar de dansuitvoering van komende zaterdag, dat is prima – maar het zijn nu de grote bedrijven aan de oostkust van de Verenigde Staten die de aandacht trekken. En dat doen ze niet per definitie met betekenisvolle of betrouwbare informatie. De aandacht gaat immers eerder uit naar extreme,

opmerkelijke en discutabele content. Niet alleen is hiermee de aandacht zoek, ook allerlei persoonlijke gegevens worden te grabbel gegooid. Gebruikers maken accounts bij de *Grote Vier*, die vervolgens weer gebruikt worden om in te loggen op andere platforms. We scrollen naar beneden en klikken op 'akkoord' zonder te lezen. Nee, voor grote stukken tekst hebben we juist weer géén aandacht. Intussen weet de grote broer heel veel van ons – wat we willen kijken, wat we willen kopen, of we zwanger zijn – soms nog eerder dan dat we dat zelf weten. Data wordt niet onterecht de nieuwe olie genoemd en een belangrijke vraag is nu: van wie is die data?

'Je moet van goeden huize komen om die gevraagde aandacht van pubers te krijgen'

Toen in de negentiende eeuw de industriële revolutie zich ontvouwde, ontstond er een gapend gat tussen de *haves* en de *have nots*, tussen de bezittende klasse en de bezitsloze klasse. Dat bezit, dat waren de productiemiddelen: land, grondstoffen, machines, gebouwen. Maar het industriële tijdperk is verdwenen en heeft plaatsgemaakt voor de *information age*. Kennis en data, dat zijn de nieuwe productiemiddelen en het lijkt erop dat het grootkapitaal (opnieuw) aan het langste eind trekt.

Kunnen we de productiemiddelen weer terug in eigen handen krijgen? Wat is daarvoor nodig? Misschien moeten we beginnen weg te kijken van onze schermen, want elke keer als we daaraan aandacht schenken, schenken we data en daarmee verworden we vanzelf tot de *have nots* van deze tijd. ■

Jelte Posthumus woont in Groningen en is daar docent geschiedenis op het Willem Lodewijk Gymnasium. Hij schrijft al jaren over het onderwijs. Daarnaast is hij radiopresentator voor Glasnost, een Gronings radioprogramma over kunst en cultuur. Ook is hij muzikant en film liefhebber.

Duitsland 1918-1991

Voor de vernieuwde historische context 'Duitsland in Europa 1918-1991' presenteert het Duitsland Instituut Amsterdam een bundel speciaal voor het onderwijs: *Duitsland 1918-1991. Twintig vensters op een bewogen eeuw*. Hierin komen klassieke thema's aan de orde, zoals de ondergang van de Weimarrepubliek en de Duitse deling, maar ook minder bekende onderwerpen als de koloniale erfenis van Duitsland of de opvallende carrière van de Volkswagen Kever. Deze speciale onderwijseditie biedt stukken over deze historische context met ideeën voor actualiteit in de les en verdiepende voorbeeldopdrachten. Meer informatie of bestellen? Ga naar duitslandinstituut.nl/voortgezet-onderwijs en vul de code **KLEIO** in voor € 3,50 korting.

KWARTET!

Docent Mens en Maatschappij Simon de Wilde merkte dat zijn leerlingen het soms lastig vinden de tien tijdvakken te begrijpen en uit elkaar te houden. Daarom bedacht hij het Tijdvakken Kwartetspel. Het spel combineert de tien tijdvakken met verschillende vensters uit de Nederlandse Canon en is zowel in het basis- als het voortgezet onderwijs te gebruiken. Het Tijdvakken Kwartetspel bestellen? Ga naar www.kwartetwinkel.nl/contact.

FOTO: SIMON DE WILDE

Op reis met Alexander

Historicus Jona Lendering geeft een digitaal hoorcollege over Alexander de Grote, zijn leven, veldtochten en de ondergang van het Perzische Rijk. Aan de hand van talloze vertalingen uit authentieke verslagen, waaronder ontcijferde kleitabletten, neemt hij de luisteraar mee op reis met Alexander. Het hoorcollege duurt vijf en half uur en is digitaal te beluisteren via de **Home Academy App**. De kosten zijn € 25,00.

Mozaïek van Alexander de Grote tijdens de Slag bij Issos, 333 v.Chr.

Het volgende nummer van Kleio verschijnt op 3 februari

NIEUW!
4e editie
Vmbo
bovenbouw

Geschiedeniswerkplaats brengt geschiedenis dichtbij!

De glasheldere structuur, leesbare teksten, veel aansprekend én functioneel beeld, online interactieve bronnen: Geschiedeniswerkplaats helpt je het vak geschiedenis dicht bij je leerlingen te brengen.

In Geschiedeniswerkplaats is geschiedenis niet alleen iets van vroeger, maar ook van nu. Zo koppelen je leerlingen actief het heden aan het verleden en leren ze de wereld beter te begrijpen. De methode is tevens kernachtig én compleet waardoor deze je leerlingen helpt bij het leren.

FLEX: de perfecte mix van boek en online

- Voor je leerlingen: persoonlijke digitale leeromgeving met adaptieve leerroutes voor automatisch differentiëren
- Voor jou: overzichtelijke resultatenpagina's voor snel formatief evalueren
- Actueel materiaal en boeken waarin leerlingen mogen schrijven en arceren!
- Stel je eigen digitale toetsen samen op verschillende cognitieve niveaus en differentieer optimaal

Vraag je gratis beoordelingspakket aan op
geschiedeniswerkplaats.noordhoff.nl of via 088 5226888

Noordhoff

Brengt je verder